

Міністерство освіти і науки України

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Філологічний факультет

Кафедра історії та культури української мови

Українська мова та російсько-українська війна

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістр)

Виконала студентка 6 курсу 602 групи

Спеціальності 035 «Філологія

(українська мова та література)»

Горбатюк М. О.

Керівник: професор кафедри історії та
культури української мови,

доктор філологічних наук

Скаб М. С.

До захисту допущено

Протокол засідання кафедри №____

від «__»_____2023 року

Зав. кафедри _____проф. Колесник Н. С.

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

«Українська мова та російсько-українська війна»

Кваліфікаційна робота освітнього рівня магістр. Спеціальність
035 «Філологія (українська мова та література)». Чернівці, 2023.

Роботу присвячено опису української мови як способу концептуалізації дійсності, проаналізовано лінгвістичні травми радянського періоду та їх вплив на мовну свідомість сучасних українців, здійснено спробу комплексного (психо- та соціолінгвістичного) опису мовленнєвих змін та нововведень, що виникли внаслідок збройної агресії РФ у період від 2014 року, основну увагу зосереджено на трансформаціях у мовленні українців після 24 лютого 2022 року.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох теоретичних та одного практичного розділів, висновків, списку використаної літератури. Перший розділ присвячено опису традиційного і новаторського у вивченні взаємин ідеології та мови, тут подано визначення понять мовної картини світу та мовної свідомості, окреслено рівень мовної свідомості сучасних українців, схарактеризовано мовну політику в багатомовних країнах та придатність застосування іноземного досвіду для України. Другий розділ містить огляд постколоніальних лінгвістичних травм (мова радянського тоталітаризму, лінгвоцид) та їх наслідків (масовий російсько-український білінгвізм). У третьому розділі описано лексичні, стилістичні та ін. зміни, спричинені російсько-українською війною, проаналізовано вплив екстралінгвальних факторів на свідомість та мовлення носіїв української мови.

У результаті дослідження було з'ясовано, що в повсякденне мовлення українців увійшло багато нових слів на позначення реалій воєнного часу, частина лексем набула нового або нетипового значення, є тенденція до евфемізації та дисфемізації. Після 24 лютого 2022 року мовці уникають

використання військових термінів у переносному значенні. Частина слів, словосполучень та речень, які були популярні на початку повномасштабної війни, поступово вийшли з розмовного та публіцистичного дискурсу. Лексичний склад поповнився «одноденними» словами й фразеологізмами, що виникли як реакція українців на позамовну реальність, а також словами-символами.

Ключові слова: українська мова, російсько-українська війна, мовна картина світу, мовна свідомість, мовна політика, ідеологія, новомова, лінгвоцид, білінгвізм, риторика спротиву, шиболет, неологізм.

ANNOTATION

«Ukrainian language and the Russo-Ukrainian war»

Master's degree qualification work. Specialty

035 «Philology (Ukrainian language and literature)». Chernivtsi, 2023.

The work describes Ukrainian language as a way of conceptualizing reality, we analyzed linguistic traumas of the Soviet period and their influence on the language consciousness of modern Ukrainians, an attempt is made to describe the comprehensive (psycho- and sociolinguistic) speech changes and innovations that arose as a result of Russian invasion in the period from 2014, the main focus is on transformations in the speech of Ukrainians after February 24, 2022.

This work consists of an introduction, two theoretical and one practical sections, conclusions and references. The first chapter is devoted to describe traditional and innovative approaches in relationship studies between ideology and language, we gave definitions of the linguistic picture of the world and linguistic consciousness, characterized language policy in multilingual countries and suitability of foreign experience for Ukraine. The second section contains an overview of post-colonial linguistic traumas (the language of Soviet totalitarianism, linguicide) and their consequences (mass Russian-Ukrainian bilingualism). The third chapter is about lexical, stylistic, etc. changes caused by the Russo-Ukrainian war, the impact of extralingual factors on the consciousness and speech of Ukrainian speakers is analyzed.

As a result, it was found that many new words to denote the realities of wartime have entered the everyday speech of Ukrainians, some lexemes have acquired a new or atypical meaning, and there is a tendency towards euphemization and dysphemization. After February 24, 2022, speakers usually avoid using military terms in a figurative sense. Some of the words, phrases and sentences that were popular at the beginning of the full-scale war gradually left the

colloquial and journalistic discourse. The lexical composition was replenished with "one-day" words and idioms, which arose as a reaction of Ukrainians to infomercials (for example, a story about a drone shot down by a jar of cucumbers), as well as symbolic words.

Key words: *Ukrainian language, Russian-Ukrainian war, language picture of the world, language consciousness, language policy, ideology, newspeak, linguicide, bilingualism, rhetoric of resistance, shibboleth, neologism.*

Зміст

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. МОВА ЯК СПОСІБ КОНЦЕПТУАЦІЗАЦІЇ ДІЙСНОСТІ.....	12
1.1. Традиційне і новаторське у вивченні взаємин ідеології та мови.....	13
1.2. Поняття мовної картини світу та мовної свідомості.....	18
1.3. Мовна свідомість українців: історія та сучасність.....	24
1.4. Мовна політика в багатомовних країнах та придатність закордонного досвіду.....	30
1.5. Форми та методи захисту і популяризації державної мови: проблеми, виклики, перспективи.....	42
Висновки до 1 розділу.....	49
РОЗДІЛ 2. НАСЛІДКИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТРАВМ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ....	50
2.1. Мова радянського тоталітаризму.....	52
2.2. Лінгвоцид української мови.....	61
2.3. Проблема російсько-українського білінгвізму.....	68
2.4. Риторика спротиву: Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція гідності (2013–2014).....	75
Висновки до 2 розділу.....	84
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ.....	85
3.1. Гумор як спосіб протидії дезінформації.....	86
3.2. Шиболети.....	91
3.3. Мова сучасної української літератури.....	97

3.4. Емоційно забарвлені неологізми часів російсько-української війни.....	102
Висновки до 3 розділу.....	108
ВИСНОВКИ.....	109
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	114

ВСТУП

Від початку російської агресії у 2014 році українська мова потребувала особливого захисту, адже пропагандисти Путінського режиму визначили її як одну із найбільш пріоритетних для знищення цілей.

На всіх етапах становлення і розвитку, літературна мова зберігає потребу прослідковування тенденцій та еволюції на тлі прагматичних реалій. Очевидно, що позамовна дійсність (окрім особистої мотивації мовців, сюди зараховують суспільно-політичні, історичні, глобалізаційні та ін. чинники) впливає на зміни у мовленні носіїв, проте й мова також причетна до формування позамовної дійсності: вона закріплює досвід попередніх поколінь, виокремлює способи осмислення навколишнього світу, окреслює загальнонаціональні / особисті цінності, сприяє ідентифікації та визначенню власної ідентичності. Олена Матузкова зауважила: «(...) ідентичність індивіда і групи створюється мовою, якою вони користуються, культурою, до якої вони належать, суспільством, у якому вони живуть» [59, с. 15]. Літературна мова і суспільство пов'язані тісними багатоплановими зв'язками, які особливо відчутні в епоху соціальних перетворень, масштабних національних катастроф, зокрема воєн, репресій, геноцидів тощо.

24 лютого 2022 року російські окупанти здійснили масовані ракетні обстріли військової та цивільної інфраструктури – цей день вважають початком нової фази терору рф проти територіальної цілісності та державности України. Спроби росіян знівелювати національну самоідентифікацію шляхом збройного залякування призвели до зворотного ефекту: за результатами шостого загальнонаціонального опитування «Мовне питання в Україні» (19.03.22) соціологічної групи «Рейтинг», упродовж останнього десятиліття стабільно зростає кількість тих, хто вважає українську мову рідною: з 57% у 2012 році до 76% у 2022 році. 83 % опитаних респондентів підтримують думку, що українська має бути єдиною

державною мовою. Найбільш помітні зміни у мовній самоідентифікації відбулися у проміжок між 2012–2016 роками, вагомими причинами стали:

- реакція суспільства на експерименти тодішньої влади у мовній політиці;
- події Революції Гідності;
- тимчасова окупація Криму й окремих територій Донецької та Луганської областей [88].

Актуальність дослідження становища та функціонування української мови на сучасному етапі її розвитку зумовлена різними факторами, зокрема потребою осмислення наслідків попередніх етапів морального та фізичного тиску на мовців і необхідністю окреслити роль державної мови України під час новітнього російського лінгвоциду, що є одним зі складників геноциду нації. Починаючи від 2013 року було оприлюднено кілька сотень різних за обсягом наукових, науково-популярних та публіцистичних текстів, спрямованих на аналіз проблем, пов'язаних із мовною політикою, багатомовністю (результатом якої в Україні є білінгвізм / дисглосія і суржик), мовною картиною світу тощо. Питання становища української мови під час російсько-української війни досліджене не повністю, оскільки збройна агресія триває, відтак передбачити остаточні наслідки неможливо: для аналізу окремих мовних явищ та змін науковці використовують матеріал, наявний на конкретному етапі розгортання подій. Закріплення й фахове лінгвістичне осмислення динамічних процесів є важливим складником об'єктивної оцінки сучасної мовної ситуації в Україні у майбутньому, а також збереження національної пам'яті.

Мета роботи – схарактеризувати взаємодію мови та ідеології, окреслити придатність закордонного досвіду мовної політики в багатомовних країнах (західних та незахідних зразків) для України, проаналізувати наслідки постколоніальних, пострадянських лінгвістичних травм, описати мовні нововведення часів російсько-української війни, прокоментувати актуальне становище державної мови.

Досягнення мети передбачає виконання певних **завдань**:

- 1) опрацювати наукову та навчально-методичну літературу, пов'язану з теорією питання;
- 2) окреслити суспільно-політичні та соціально-історичні обставини, що впливали на функціонування української мови впродовж останніх 100 років;
- 3) проаналізувати риторику російської пропаганди на конкретних прикладах;
- 4) відібрати фактичний матеріал української мови із найновіших словників, ЗМІ, звернень офіційних осіб, дописів у соцмережах, реклами тощо;
- 5) здійснити лексико-семантичний опис аналізованих слів, словоформ та мікроконтекстів.

Об'єкт дослідження: слова та мікроконтексти української мови, що виникли, розширили чи змінили значення під час російсько-української війни.

Предмет дослідження: науковий опис фактичного матеріалу.

Основні методи дослідження:

- загальнонауковий метод дедукції – виокремлення висновків про окремі факти на основі знань загальних лінгвістичних положень та закономірностей, притаманних українській мові;
- загальнонауковий метод індукції – виокремлення загальних особливостей функціонування української мови під час російсько-української війни на підставі дослідження окремих мовних явищ;
- метод гіпотез є перехідним етапом від індукції до дедукції та передбачає висування гіпотез з метою подальшого підтвердження або спростування результатів дослідження;
- загальнонауковий метод спостереження, що полягає в активному та цілеспрямованому сприйнятті об'єкта дослідження;

- соціолінгвістичний метод вивчення документальних джерел (аналіз результатів соціологічних опитувань);
- метод аналізу письмових джерел – огляд стилістично різних текстів, залучення зафіксованих матеріалів усного мовлення та виокремлення висновків на основі проаналізованих джерел;
- описовий метод – для точного і різнобічного опису мовних одиниць, їх інвентаризації;
- прийом зіставлення використовуємо для визначення особливостей української мови шляхом зіставлення з іншими мовами.

Матеріал дослідження: десемантизовані, евфемізовані, дисфемізовані слова та фрази, неологізми, шиболети, транслітеровані словосполучення, речення тощо.

Наукова новизна: у роботі вперше здійснено спробу комплексного (психо- та соціолінгвістичного) опису мовленнєвих змін та нововведень, що виникли внаслідок збройної агресії РФ у період від 2014 року, основну увагу зосереджено на трансформаціях у мовленні українців після 24 лютого 2022 р.

Теоретичне значення: введення нового фактичного матеріалу до наукового обігу.

Практичне значення: фактичний матеріал роботи, тези, класифікації, узагальнення та висновки можуть бути використані на уроках української мови у ЗЗСО та в межах курсів мовознавства, філософії мови, соціолінгвістики, психолінгвістики у ЗВО.

Структура та обсяг дипломної роботи. Складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури. У вступі обґрунтовано актуальність, визначено мету та завдання, окреслено предмет і об'єкт дослідження.

Перший розділ присвячено опису традиційного і новаторського у вивченні взаємин ідеології та мови, тут подано визначення понять мовної картини світу та мовної свідомості, окреслено рівень мовної свідомості

сучасних українців, схарактеризовано мовну політику в багатомовних країнах та придатність застосування іноземного досвіду для України.

Другий розділ містить огляд наслідків постколоніальних травм радянського періоду та спробу визначити їх вплив на сучасне становище української мови як державної.

У третьому розділі описано лексичні зміни, спричинені позамовною дійсністю, зокрема російсько-українською війною, проаналізовано вплив екстралінгвальних факторів на свідомість та мовлення носіїв української мови.

Висновки сформовано у вигляді тез. Повний обсяг дипломної роботи – 124 сторінки, із них 98 сторінок основного тексту. Перелік літератури складається зі 118 позицій.

Апробація: на платформі «Збруч» опубліковано есей «Слово як співучасник злочину» (12 квітня 2022) [16]; виступ під час Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми дослідження української мови й методики її навчання в закладах загальної середньої та вищої освіти» зі статтею «Емоційно забарвлені неологізми часів російсько-української війни», секція «Структурно-семантичні та прагматичні параметри лексичних і фразеологічних одиниць» (16–17 лютого 2023 р.); виступ у межах студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (25–27 квітня 2023 року) [17].

РОЗДІЛ 1. МОВА ЯК СПОСІБ КОНЦЕПТУАЦІЗАЦІЇ ДІЙСНОСТІ

Становлення народу безпосередньо пов'язане з формуванням та внормуванням його мови. Усі сфери суспільного життя, процеси пізнавальної та творчої діяльності людини, кожний вияв свідомості супроводжується мовою. Роль мови визначена певними функціями: окрім комунікативної, вона виконує ще гносеологічну (пізнавальну), експресивну, творчу, зокрема мислетворчу, номінативну (називну), культурогенеративну, естетичну функції. У контексті суспільно-політичних подій останнього десятиліття українські лінгвісти дедалі частіше згадують про націєтвірну (ідентифікаційну) функцію, дослідженню якої присвячені праці І. Фаріон, зокрема «Націєтвірна функція мови в рецепції І. Франка та І. Пулюя» (2016).

Л. Масенко у вступному слові до книжки П. Селігея слушно зауважила, що саме в цілісному мовно-культурному просторі формується колективна національна ідентичність, в основі якої – усвідомлення кожним індивідом своєї причетності до традицій, культури й історичної долі всієї національної спільноти» [83, с. 4]. О. Потебня у тексті «Про націоналізм» стверджує, що різниця між розумінням своєї мови та чужої в тому, що чужомовні слова викликають в адресата інші, не такі, як в носія, уявлення [71, с. 189]. Відтак, спілкуючись нерідною нам мовою, ми все одно покладаємось на первинні асоціації, які стійко закріплені у свідомості.

Будь-яка мова наділена здатністю кодування іманентних (інакше – внутрішніх) поколіннєвих сенсів, вона створена, щоб закріплювати та передавати світоглядний досвід попередніх генерацій. Через різницю в способах концептуалізації дійсності (відтак – навіть у баченні та осмисленні навколишніх реалій) у деяких мовах існують кілька відповідників якогось поняття, а в деяких – жодної лексеми на його позначення. Часом на позначення певних позамовних явищ використовують запозичення: так в українській мові з'явилися слова «Гелловін», «Марцешор» та інші.

1. 1. Традиційне і новаторське у вивченні взаємин ідеології та мови

Спроби наукового осмислення мови здійснювали ще задовго до нашої ери. На різних етапах розвитку людство сприймало мову як надбання, спадок попередніх поколінь: і в міфологічному, і в релігійному світогляді її роль займає важливе місце у формуванні навколишньої дійсності. У давньогрецькому пантеоні була богиня Осса («чутка», «слава», «вість»), вісниця Зевса, яка швидко доставляла людям повідомлення та накази верховного бога, римський поет Вергілій в «Енеїді» згадує богиню Фаму, чие ім'я перекладають як «божественний голос».

Відколи виникли етнічна диференціація та суспільне розшарування, мова стала «знаряддя і об'єктом ідеологічної боротьби» [31, с. 147]. У статті «Мова – основна ознака національності» П. Ковалів писав: «Мова – не просто соціальна категорія, що об'єднує людей на ґрунті порозуміння, а категорія національна, бо тільки національна мова, як органічний витвір духу нації, може служити засобом цілковитого порозуміння й розвитку всіх творчих сил нації. Не дарма давні слов'яни ототожнювали ці два поняття в слові «язык», що вживалось однаково для позначення поняття «народ» (нація) і поняття «мова» (підкреслення наше. – М. Г.)» [37].

Панівні верстви населення та інтелектуальна верхівка багатьох народів здавна використовували мовний фактор як спосіб відмежування від «простолюду», саме тому в Японії колись була популярна китайська мова, у колоніях Австро-Угорської імперії – німецька, у Німеччині – французька, а в Україні – російська. У зв'язку з цим, автори книжки «Мова і нація» зауважують: «Зрозуміло, що подібні явища завжди знаходили ідеологічне обґрунтування: «прогресивність», «культурність», «науковість», «міжнародність» чужої мови, трактування її як необхідного консолідуючого фактора, засобу прогресу, прилучення до високорозвиненої культури тощо. «Аргумент сильнішого – завжди кращий» (Лафонтен)» [31, с. 148]. Потреба відмовлятися від рідної мови на користь комфортного існування в

іншомовному середовищі своїї ж країни, розмовляти чужою задля успішного просування кар'єрною драбиною, асиміляції чи уникнення тиску свідчить про мовний шовінізм щодо населення. Перехід значної частини підконтрольного населення є своєрідним сигналом лояльності, готовності до співпраці з домінантами, саме тому для панівних народів (або таких, що вважають себе панівними) мова є одним із найважливіших інструментів ідеологічного контролю та підпорядкування колоній. Чи не найпереконливішим доказом політика Росії на різних історичних етапах її відносин з Україною. Утім, на відміну від німецьких націонал-соціалістів, які керувались відверто антигуманною ідеологією звеличення власної нації і не приховували намірів щодо знищення інших народів, російська влада здавна провадила політику асиміляції, спекулюючи спільністю походження та «східнослов'янською триєдиністю».

Внаслідок цілеспрямованої роботи комуністичного проєкту зі створення єдиного народу та насильницької русифікації України, відбувся несинхронізований мовно-культурний розвиток різних областей. За словами Л. Масенко, розкол країни на мовному ґрунті – не лише опозиція двох мов, це протистояння ідентичностей та цивілізаційних орієнтацій населення [57, с. 219]. Втручання ідеологічних аспектів відбилась також на опозиційному протиставленні «Західної України» «Східній Україні», адже ці назви закріплюють у свідомості мовців існування двох, абсолютно різних ментально, утворень в межах однієї держави. Навіть після відновлення незалежності, особливо у період парламентської виборчої кампанії 2002 року, в політичній риторичі часто повторювали тезу про існування двох Україн: європейської Західної та проросійської Східної [76, с. 7].

Відомий українсько-американський славіст-мовознавець Ю. Шевельов влучно зазначив: «Москва підкреслює *русско-украинские культурные связи*. Не будемо їх заперечувати. Вони були і є. Хіба солдати по два боки лінії фронту не зв'язані між собою? Вони зв'язані на життя і смерть. Історія культурних зв'язків між Україною і Росією – це історія великої і ще не

закінченої війни. Як усяка війна, вона знає наступи і відступи, знає перекинчиків і полонених. Історію цієї війни треба вивчати. Чому б не видати солідну збірку праць про українсько-російські культурні зв'язки, як вони були, а не як їх препарує Москва чи наш власний провінціалізм?» [104, с. 17]. Частина населення України досі перебуває під впливом пропагандистських тверджень, це спричинено різними факторами, зокрема й особистим небажанням розірвати будь-які культурні перетини з окупантами (включно з відмовою від створеного в Росії / російськомовного контенту, який є одним із елементів впливу на масового споживача).

Вивченням взаємин ідеології та мови активно зацікавились у ХХ столітті. Австрійсько-британський філософ Л. Вітгенштайн у «Філософських дослідженнях» [12] долучився до розробки теорій ідеології: він стверджував, що мова нагадує гру, в якій є загальні та специфічні правила, і кожен мовець з раннього дитинства засвоює їх. Ідеології за формою також нагадують «мовну гру»: щоб бути частиною соціуму, людина повинна дотримуватись схвалених суспільством умов цієї гри, наприклад, уникати небажаних слів, використовувати конкретні конструкції тощо.

Творцем першої семіотичної теорії ідеології вважають російського мовознавця В. Волошинова, автора праці «Марксизм і філософія мови» (1929) [13], який висунув тезу, що слово є переважно ідеологічним феноменом, тобто й саму ідеологію розглядав не як психологічний, а як лінгвістичний елемент. Услід за М. Бахтіним не використовував поняття «ідеологія» у зневажливому значенні, радше вважав її соціальним явищем, що бере участь у конституюванні суб'єктивності [46, с. 16].

У зв'язку із нашаруваннями політичних впливів, термін «ідеологія» трансформував значення, унаслідок чого деформувалась його нейтральна конотація: вживання деяких «позитивних» слів та висловів поволі призвело до втрати первинної семантики, підміною «дійсного» «бажаним», невідповідності дійсності, відтак чимало комуністичних та ін. гасел сучасним мовцям нагадують цитати із творів Дж. Орвелла. Лінгвісти виокремлюють

специфічну мовну форму – **ідеологему**. За визначенням, вміщеним у статті Т. Лютого, це певна одиниця когнітивного рівня чи багаторівневий концепт, у структурі якого актуалізовані ідеологічно марковані концептуальні ознаки, що містять колективні, стереотипні, міфологізовані уявлення про владу, суспільство, інститути тощо [46, с. 16]

Е. Малишева пропонує таку класифікацію ідеологем:

- за характером інформації: поняття (*демократія*), фрейми (*олімпіада, спорт, з'їзд*), гешталти (*рівність*), архетипи (*Ленін, Сталін*);
- відповідно до застосування: загальноновживані (*народ, свобода*), обмеженого вжитку (*солдати-визволителі*);
- за аксіологічним модусом: позитивні (*вітчизна / батьківщина, прапор*), негативні (*терор, фашизм*), змішані (*патріотизм, президент*);
- відповідно до актуальності / неактуальності: історичні (*радянський народ, соціалістичне змагання*), неоідеологеми (*фінансова криза, національна ідея*), ті, що знову набули актуальності (*губернатор, староста*), універсальні (*прапор, гімн*) [52].

Варто зауважити, що Е. Малишева – російська лінгвістка. Через різницю світоглядів та історичного досвіду, вважаємо, що приклади, наведені в класифікації, актуальні саме для російської мови, бо наприклад, в українців ідеологема «патріотизм» є позитивною, а «національна ідея» – універсальною.

Італійський мовознавець та семіотик У. Еко у праці «Відсутня структура» писав: «Термін “ідеологія” допускає різні декодування. Існує ідеологія, яка відіграє роль фальшивої свідомості, маскує справжні зв'язки між речами. Існує так само ідеологія, яка є певною позицією (філософською, політичною, естетичною тощо) щодо дійсності. Тут, однак, ми маємо намір надати термінові “ідеологія”, який разом з терміном “риторика” утворює пару, ще інше, набагато ширше значення. Ідеологію ми розглядаємо як сукупність знання адресата і групи, до якої адресат належить, а також його систему психологічних сподівань, позицію його мислення, набутий ним

досвід, його моральні принципи (*підкреслення наше. – М. Г.*)» [25, с. 420]. Отже, У. Еко виокремлює позитивно і негативно конотовані значення в межах одного поняття; первинно термін мав нейтральне забарвлення.

Американський літературознавець бельгійського походження Поль де Ман у праці «Опірність теорії», яка вийшла друком у 1986 р., виокремлює два рівні: граматику, що піддається декодуванню та риторику, яку декодувати не можливо. Мова, на його думку, ускладнює передачу істин, оскільки містить безліч риторичних формул, що приховують справжні сенси: «Те, що ми називаємо ідеологією – плутанина лінгвістичної та природної дійсності, посилянь та феноменалізму» [53, с. 486].

У 1970-ті рр. у Франції активно розвивалась соціолінгвістика, проте під впливом філософії Ніцше та Гайдеггера філологи і філософи вийшли за межі поняття ідеології, заміщуючи дослідження взаємин із мовою розробкою теорій «дискурсу» та «влади». Термін «дискурс» – багатозначний, втім, переважно його розглядають як:

- еквівалент поняття «мова»;
- послідовність окремих висловлювань і їх вплив на адресата [46, с. 19].

Маніпуляції в політичному дискурсивно-ідеологічному просторі призвели до десемантизації та виникнення інтердискурсу (став частиною комплексу «ідеологічних формацій»), унаслідок чого перед суб'єктом виникає деформована, а втім, очевидна і «об'єктивна» для нього реальність. Детерміновану маніпулятивними впливами поведінку особи можна пояснити з позиції незалежного спостерігача, але для самої людини, підпорядкованої такій системі, ознаки впливу на свідомість приховані під виглядом незалежності власної позиції, добровільного бажання сприяти владі тощо. Т. Лютий зауважує, що «усякий дискурсивний процес уписаний в ідеологічні відносини й формується під їхнім впливом. Мова як система сприймається всіма соціальними стратами, статями чи представниками різних світоглядів однаково. Будучи основою всіх «дискурсивних формацій», вона стає засобом

ідеологічної боротьби» [46, с. 19]. Індивідуальний мовець, як правило, не усвідомлює, що він є не автором свого дискурсу, а лише *функцією* загальної ідеологічної формації.

Представники критичного дискурс-аналізу Ернесто Лакло і Шанталь Муф у праці «Гегемонія і соціалістична стратегія» [113] пишуть, що значення не можуть бути чітко зафіксованими константами – саме ця варіативність призводить до невпинної соціальної боротьби. Суспільство, на їхню думку, ніколи не є однозначним, всередині будь-якої великої групи людей завжди виникають певні суперечності. У своїй теорії дослідники ототожнюють *об'єктивність* та *ідеологію*, протиставляючи їх *дискурсу* (*дискурс* – мінливий, а *об'єктивність* призначена маскувати мінливість, блокуючи появу альтернативних значень) [46, с. 20; 113, с. 53 – 107].

Отже, мова, носієм якої ми є, здатна кодувати в собі різні сенси, вона забезпечує людину засобами усіх рівнів мовної ієрархії – мовець обирає лише спосіб поєднання слів для передачі думки (або використовує сталі фрази, кліше). Ідеологічний складник в різних мовах виявлений по-різному, але в будь-якому разі ідеологія впливає на вербальну та невербальну поведінку мовців: вона передбачає засвоєння певних суспільних орієнтацій, сприйняття ухвалених позицій, перспектив тощо.

1.2. Поняття мовної картини світу та мовної свідомості

Людина мислить образами, що набувають значення за посередництва мовних знаків. Розуміння мови як знакової системи, що складається з гомогенних (однорідних) та гетерогенних (неоднорідних) елементів, дає змогу осягнути питання зв'язку мови, мовлення та мислення, проблему співвідношення мовних одиниць, колективного / індивідуального сприйняття

певних знаків тощо. Людина взаємодіє не з самим світом, а перш за все – з репрезентацією цього світу, із когнітивними картинами і моделями, які представлені і зафіксовані в мові. Поняття мовної свідомості наявне ще в роботах Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835). За його концепцією, мова є певним способом світобачення (нім. *Weltansicht der Sprache*), проміжною ланкою між людиною та дійсністю, засобом вираження думок. Найповніше взаємовплив характеру мови й характеру народу вчений проаналізував у праці «Про відмінність будови людських мов та її вплив на духовний розвиток людського роду». За В. фон Гумбольдтом, зв'язок мови, культури й духовності народу не є однобічним, кожен зі складників перебуває в тісному контакті: «Мова – це одна зі сфер, в якій зосереджено загальну розумову силу людства; вона виникає в постійній активній роботі» [111]. Він наголошував на тому, що мова – дух народу, а дух народу – мова, проте уникав ототожнення цих понять. Вони не є взаємозамінними, радше – взаємозалежними: «Те, як вони з'єднуються в одне джерело поза межами нашого уявлення, залишається нез'ясовно прихованим від нас, – писав лінгвіст, відтак додавав, – але, уникаючи визначення «вищості» того чи того, ми повинні бачити справжнє пояснення і справжню визначальну основу в розумовій силі націй, оскільки вона одна стоїть перед нами незалежно, тоді як мова лише до неї приєднується» [111]. Отже, він вважав, що мова є породженням духу народу, його зовнішнім виявом.

Очевидно, Вільгельм фон Гумбольдт мав рацію, адже в етносу, який розмовляє не так як інші, сусідні етноси, на якомусь із етапів розвитку самоусвідомлення неминуче пробудиться відчуття індивідуальності, самостійності, незалежності. Пилип Селігей пише, що у цьому сенсі мова й постає вирішальним (можливо, першим історичним) чинником формування національної свідомості [83, с. 14].

Основою уявлень про **мовну картину світу** стали ідеї американських етнолінгвістів, зокрема гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра–Ворфа. Автор концепції – американський етнолінгвіст-аматор Бенджамін Лі Ворф,

його дослідження було співзвучне поглядам відомого американського мовознавця першої половини XX століття, Едуарда Сепіра.

Гіпотезу розробили в США у 30-х роках XX століття. Згідно з нею, структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання реальності: передбачено, що люди, які говорять різними мовами, по-різному сприймають світ і по-різному мислять. Через розбіжності в лексичному складі ментальні образи одного об'єкта у носіїв різних мов неоднакові.

Навіть ставлення до таких фундаментальних категорій, як простір і час, залежить насамперед від рідної мови індивіда. В англійській мові, наприклад, важливе значення має тривалість і хронологічна послідовність дії, залежно від позамовних чинників мовець добирали відповідні граматичні форми, які б найточніше передали думку. Натомість в сучасній українській літературній мові, попри загальну складність граматичної системи, маємо всього три часи – теперішній, минулий і майбутній, а необхідну для розуміння інформацію можна вивести з контексту. Відповідно, кожна мова відтворює особливості культури народів-носіїв, їх історичний досвід, світобачення тощо.

Одним із найважливіших аргументів прибічників гіпотези є те, що на позначення одного фрагмента дійсності різні мови використовують різні слова, неспіввідносні між собою. Традиційно гіпотезу лінгвістичної відносності ілюструють прикладами з назвами різних частин тіла. (англ. *arm i hand*, укр. *рука*). Будь-яка людина від народження має ознаки біологічної істоти, а соціальною вона стає в процесі духовного розвитку і зростання, внаслідок набування досвіду, передача якого здійснюється за посередництва мови.

Кожне слово виконує референційну (варіативність значень) та асоціативну (активізація певних асоціацій) функції, лише залученість до певної спільноти – тобто розуміння суспільно-політичних обставин, знання історії, звичаїв, традицій, ознайомлення з міфологією, фольклором, літературою тощо – дозволяє подолати бар'єр, бути повноцінно «своїм».

Л. Танюк у статті «Мова в житті народу» зазначає: «У людини на основі її світорозуміння, сформованого на ґрунті рідної мови, з'являється особливе відчуття, що, приміром, кінь – це ні в якому разі не *horse*, а саме *кінь*. Греки називали варварами всіх, хто не розмовляв грецькою. Варвари у їхньому розумінні – це люди, мова яких нічого не позначає і яку взагалі не можна вважати власне мовою» [64, с. 7]. Розуміння людиною мови зумовлене наявністю чітких асоціативних зв'язків, оскільки без знання сигніфіката і без усвідомлення можливих конотацій будь-яка лексема залишиться для мовця лише звуковою оболонкою. «Жодна мова не існує ізольовано: мови контактують і взаємодіють між собою, – зазначає Я. Радевич-Винницький. – Найбільш поширеним видом і результатом цієї взаємодії є проникнення елементів однієї мови до іншої» [31, с. 95]. Відбувається запозичення слів, словотворчих моделей, елементів, синтаксичних конструкцій і навіть звуків, а водночас мовці переймають позамовні реалії, притаманні мовній картині світу іншого народу. І. Огієнко писав: Українці принесли з собою (в Росію. – М. Г.) свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одязі, на співах, на музиці, на звичаях, на літературі і навіть на самій московській мові» [66].

Г. Ейгер трактує **мовну свідомість** як механізм керування мовленнєвою діяльністю, що формує й зберігає мовні знаки, правила їх сполучення, їхнє сприйняття мовцем тощо [24]. Якщо розглядати мовну свідомість як здатість міркувати про мову або ж як сукупність суджень і уявлень про мову та її суспільну роль [83, с. 9], близьким буде зміст соціолінгвістичного поняття «ставлення до мови». У контексті цих студій досліджують оцінку пересічними мовцями діалектних та соціалектних різновидів однієї мови, статус, престиж, «позитивні» й «негативні» риси тощо [83, с. 10; 110]. У закордонних навчальних закладах в учнів виховують вміння цілеспрямованого опанування мови, заохочують до розвитку стратегії спілкування, розуміння механізмів роботи; на позначення такого процесу в

зарубіжних публікаціях з методики викладання використовують термін «усвідомлення мови» (англ. *language awareness*).

Українська мовознавиця Г. Яворська розглядає мовну свідомість як наслідок рефлексії над мовою («Сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації» [108]). Щоб розмежувати мовну свідомість від поняття мовної картини світу (російські лінгвісти пропагують ототожнення), дослідниця надає перевагу терміну «лінгвістична свідомість». П. Селігей слушно зауважив, що цей варіант також не бездоганний, адже термін «відсилає не до мови, а до лінгвістики, означаючи буквально «мовознавча свідомість»» [83, с. 11]. Сам науковець пропонує таке визначення мовної свідомості: «МС – форма свідомості, яка обіймає знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» [83, с. 13]. Отже, фактором остаточного розмежування понять є те, що мовна свідомість передбачає усвідомлення самої мови, а мовна картина світу – усвідомлення позамовної картини світу.

Мовна картина світу, на думку дослідника, є наслідком усвідомлення людиною навколишньої дійсності і закріплення її образів у мовних знаках [83, с. 8], хоча про усвідомлення самої мови не йдеться. Фактично, людина сприймає світ за допомогою понять, які ще з дитинства засвоює за посередництвом системи знаків – із мови. Наш світогляд визначений і обмежений мовними одиницями, закріпленими в уяві за допомогою різних асоціацій. Їх пригадування, наприклад, у побутовому спілкуванні з іншою людиною зумовлене не патетичним бажанням дбати про чистоту мови або дотримуватись граматичних норм, а потребою донести інформацію до адресата, бути почутим/-ою.

Натомість мовна свідомість неоднорідна й багатовимірна. Важливо розуміти, що це не природжена особливість, а результат культурного розвитку. Залежно від кількості охоплених мовців, мовна свідомість може бути індивідуальною або груповою (суспільною). Індивідуальна формується під впливом мовних знань конкретної людини, її особистого життєвого

досвіду, світогляду, освіти, залучає емоційно-оцінне ставлення до мовних засобів та актів спілкування загалом, – натомість групова МС залежить більше від культурних традицій, умов духовного життя, ідеологічних та ціннісних орієнтацій певної соціальної групи, національної або мовної спільноти.

Щоб визначити розвиненість мовної свідомості слід зважати на такі чинники:

- **мовне законодавство:** чи достатньо широко мовне життя «охоплене» юридичною сферою; чи забезпечено права і чи виконують обов’язки; хто регулює виконання;
- **мовна політика** – чи існує в країні урядовий орган, що відповідає за охорону мови; як часто мовне питання фігурує в програмах політичних партій, громадських об’єдань, у ЗМІ; чи достатньо заходів вжито для популяризації державної мови;
- **мовна освіта:** чи достатньо в країні фахівців-філологів; скільки часу відведено на вивчення мовних дисциплін;
- **лінгвістичні дослідження:** наскільки престижною наукою в конкретній державі є мовознавство; чи достатнє фінансування; який попит на відповідну наукову, науково-популярну літературу [83, с. 24].

Робота над розвитком індивідуальної або колективної мовної свідомості не є свідченням зародження шовінізму чи нетерпимості до інших націй / етнічних груп, не заважає реалістично оцінювати та визначати роль рідної мови в системі інших мов. Любити «своє» – не означає ненавидіти «чуже» в нормальних умовах співіснування. І. Франко писав: «Мова, хоч і який коштовний скарб, не є все-таки найвищим скарбом; ...життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів» [98]. П. Селігей наголошує, що розвинена МС за нормальних суспільно-політичних умов не доходить до крайнощів «сліпого мовного фетишизму» [83, с. 47].

Емоційно напружені періоди (криза, революція тощо) можуть згуртувати значну частину народу навколо спільної ідеї, проте якщо трагедія зумовлена представниками інших народів – об'єднання *проти* буде зумовлене ще й необхідністю чинити опір (=вижити), тоді мова сприяє розмежуванню.

Отже, мова – важливий складник націєтворення, саме в ній відображений світогляд народу, його дух та духовні цінності; її вільне функціонування безпосередньо пов'язане зі сприятливими суспільно-політичними, економічними та ін. обставинами, проте не варто применшувати роль мови у суспільному житті народу, оскільки вона є не тільки інструментом чи засобом вираження думки, а й об'єднувальним чинником, способом відчутти належність до певної спільноти.

1.3. Мовна свідомість українців: історія та сучасність

На різних історичних етапах, за різних політичних та геополітичних умов мовна свідомість українців перебувала на різних рівнях. Її реконструкція в синхронії та в діахронії є важливим завданням історичної лінгвоукраїністики. Л. Гнатюк пише, що становлення мовної свідомості українців відбувалося ще в період формування української мови як системи (на думку деяких мовознавців, зокрема Г. Півторака, цей період тривав до XI– XII ст.) [15, с 86]. На розвиток вплинуло й тісне співіснування кількох мов, зокрема, наприклад, давньоукраїнської та церковнослов'янської. Їхню взаємодію свого часу схарактеризував ще М. Максимович: «Для Нестора и его продолжателей Церковный языкъ былъ уже не мертвымъ, но живымъ языкомъ, усвояемымъ съ дѣтства, вмѣстѣ съ народнымъ языкомъ Южнорусскимъ, который въ ихъ писаніяхъ и входилъ свободно въ основу

Церковно-Славянскую, какъ это видимъ мы и въ Русской Правдѣ, и въ Пѣсни о Полку Игоревѣ» [51, с. 227].

На тому, що церковнослов'янська мова в українській редакції була для українських вірян природною та зрозумілою, наголошував також мовознавець і педагог С. Смаль-Стоцький: «Церковна мова з українською вимовою на Україні у своїй поукраїнщеній формі вважалася своєю немов рідною мовою, бо була мовою рідної української Церкви, її навіть називали руською, цебто українською мовою. Тому вона й мала великий вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках» (цитуюмо за І. Огієнком) [66, с. 97]. До того ж писарі намагалися адаптувати складний текст відповідно до особливостей, поширених в конкретних містах або селах, тому могли самовільно змінювати певні форми, слова та конструкції на більш зрозумілі для читачів. Відтак навіть у граматичних та лексикографічних працях найосвіченіших філологів XVI–XVII ст. не існувало чіткої межі між церковнослов'янською та «простою» мовами. Мовна свідомість тогочасних українців була синкретичною. В. Русанівський вважає, що такий природний розквіт староукраїнської літературної мови тривав до першої чверті XVIII ст. [80], її становище помітно погіршилось після сенатського указу Петра I про заборону книгодрукування тогочасною українською мовою, із церковних книг були вилучені українські тексти (1720 р.). За 11 років до того російський цар ввів обов'язкову цензуру для всіх українських книжок, скоротив кількість студентів Києво-Могилянської академії та змусив переїхати до Москви найпотужніших представників інтелектуальної еліти, серед них Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович, Дмитро Ростовський (Туптало), Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький та багато інших. «Хоча класи російської мови, російської поезії та риторики було відкрито в Києво-Могилянській академії 1751 р., лише з 1784 р. (тобто аж через тридцять років після того, як закінчив навчання Г. Сковорода) її викладачі повинні були читати лекції, дотримуючись російської вимови й правопису, інакше їм

загрожувало звільнення. – пише Л. Гнатюк. – Однак і тут слід пам'ятати про вагому частку тих церковнослов'янізмів у складі російської мови, які були органічним компонентом мовного світу освіченої людини, складником і української мовної свідомості XVIII ст. Українська еліта, яка сформувалася в часи Гетьманщини, розмовляла українською мовою, до складу якої входили і церковнослов'янізми (з українською вимовою), і народнорозмовні елементи» [15, с. 89]. Саме тому, на думку дослідниці, не варто перебільшувати фактор впливу російської мови на мовну свідомість української еліти XVIII ст., адже формування тогочасних інтелектуалів відбувалося на ґрунті староукраїнської культурної та літературно-мовної традиції.

1832 року Григорій Квітка-Основ'яненко написав першу в українській літературі сентиментальну повість «Маруся» і довів, що від української («малоросійської», як вона тоді називалася на території Російської імперії) мови можна розчулитися. Доти вважали, що виразити почуття, досягнути *високого* стилю можна лише користуючись російською мовою або іншою розвинутою мовою світу. Українську ж впродовж тривалого часу називали «наріччям», «говором» або взагалі стверджували, що це лише суміш російської та польської. І. Огієнко влучно зауважив: «Це чисто суб'єктивні політичні твердження, на науці не оперті. Народ чи нація постає з племен, племена з родів; так само постає й мова зі своїх племінних говірок. Зрештою, термін *язык-мова*, *наріччя*, *говірка* – це все умовні терміни, для окреслення яких нема й ясної межі між ними» [66, с. 71]. Також вчений додав, що російська хоч і є на сучасному етапі свого розвитку окремою мовою, але «супроти праслов'янської мови, з якої вона розвинулась, вона тільки наріччя» [66]. На нашу думку, мовознавець має рацію, адже межа й справді надзвичайно ненадійна, а класифікації чи системи, зіткнувшись із реальним життям, можуть виявитись суперечливими, до того ж майже завжди передбачають винятки. Якщо, наприклад, багатомільйонний народ у центрі Європи, розділений двома імперіями, проте не має власної держави, отже, його мова може бути лише наріччям? Очевидно, таке твердження

суб'єктивне, адже не має жодних наукових підтверджень і є політично вмотивованим, пропагандистським. Упродовж тривалого часу колонізатори нав'язували думку, наче розмовляти українською – це апріорі бути неосвіченим провінціалом. Хоча в українській традиції ніколи не існувало зневажливого ставлення до села, радше навпаки. Нав'язування комплексів меншовартості, знецінення культури та систематичний лінгвоцид з боку російської та проросійської влади мав би сприяти швидкій асиміляції українців, сформувати проросійську мовну свідомість на основі мовної картини світу, яка притаманна росіянам.

І. Огієнко писав: «Українська літературна мова в основі своїй – жива народна мова наддніпрянська, головню киево-полтаво-харківська. На наших очах ця літературна мова велетенськими кроками прямує вперед, всебічно розвиваючись. Давно вона перейшла вже з рамок мови селянської, але не рве з нею близьких стосунків, бо хоче бути не штучною мовою, але мовою живою, художньою мовою свого народу (підкреслення наше. – М. Г.). Вона всі свої найліпші основні соки бере таки з народної мови, цебто її стосунок до мови народної, як цілості, найближчий був і буде» [66, с. 85]. Напевно, той факт, що українська мова у найскрутніші часи збереглась і найміцніше втрималась у селах, можна пояснити не так високим рівнем мовної свідомості, як консервативністю селян. Можемо стверджувати, що сучасна українська літературна мова ніколи не розривала зв'язків із народнорозмовною, «живою», основою.

Отож, сплески МС зазвичай пов'язані з великими змінами в житті суспільства, як-от постання літературної мови, період національного відродження, або ж навпаки – порушення мовних прав, неможливість задовільнення мовних потреб народу. Г. Яворська зазначала, що зрушення також можуть бути спровоковані різними комунікативними бар'єрами, які перешкоджають «мовному автоматизмові й спонукають задумуватися над мовою» [108]. Це призводить до змін у правописі, перегляду ставлення до запозичених слів, розвитку терміносистем тощо.

Упродовж останнього десятиліття спостерігаємо досить стрімкий розвиток МС, впровадження державної мови у різні сфери життя на всій території країни. Вочевидь, це пов'язано із зовнішніми факторами, які спричинили резонанс в українському суспільстві: незаконною окупацією росіянами Криму, територій Донецької, Луганської областей; реакцією обурення на пропагандистські висловлювання російських політиків, журналістів та ін.; насадження російської мови, ідеології та ідентичності жителям тимчасово окупованих територій тощо. Зрештою, збільшення інтересу до української мови, культури, історії є адекватною (бажаною, навіть необхідною для виживання) реакцією. Мовна свідомість, на відміну від мовної картини світу, не є вродженою рисою або чимось запрограмованим. Це продукт культурного та індивідуального розвитку.

Ще 15 років тому МС українців була на досить низькому рівні. Соціологічне дослідження 2007 року виявило, що актуальність мовного питання респонденти оцінювали так:

- це невідкладна проблема, яку слід негайно вирішувати (20,4%);
- проблему слід вирішувати, але з цим можна зачекати (20,4%);
- мовне питання неактуальне, кожен говорить так, як хоче (26,2%);
- мовної проблеми не існує взагалі, це все спекуляція влади (25,9%);
- важко сказати (7,2%) [мовний баланс Укр.].

Відтак, серед найгостріших проблем, які постали перед країною, питання захисту української мови посіло 24 місце, а російської – 26 [65].

Доля мови залежить від ставлення мовців до неї – це один із найважливіших чинників її збереження та розвитку або ж навпаки – занепаду, зникнення. Іншими факторами є мовна політика держави, вплив зовнішніх обставин, культурна традиція, престижність, поширеність тощо. Активно протидіяти асиміляції (за несприятливих умов) може лише нація із високим рівнем мовної свідомості. Очевидно, О. Михальчук мала рацію, коли писала: «Допоки в мовній свідомості кожного не буде вироблена підсвідома автоматична установка, що в своїй державі на кожному кроці

можна послуговуватись українською і мати при цьому відчуття рівноваги, а не озиратися на реакцію «салону автобуса», державна підтримка й захист не матимуть належної сили» [63].

П. Селігей зауважив, що роль мови в житті суспільства особливо відчутна тоді, коли мовне життя багате й різноманітне. Аналізуючи результати соціологічного опитування 2007 року (у своїй книжці «Мовна свідомість: структура, типологія, виховання», що вийшла друком 2012 р.) учений зробив висновок, що в свідомості багатьох сучасних українців панує не просто байдужість, а скепсис, нехіть, зневага й навіть нігілізм щодо мови [83, с. 65]. За його словами, прямої відповідності між культурно-освітнім рівнем суспільства й розвиненістю мовної свідомості немає, проте якісна мовна освіта відіграє важливу роль у формуванні світогляду й цінностей. Зокрема важливо розрізняти **мовне навчання** й **мовне виховання**. На думку дослідника, другий аспект недооцінений, адже в процесі вивчення української мови здобувачів знань орієнтують на розвиток правописної грамотності, вдосконалення культури мовлення, розрізнення типів помилок тощо. Усе це є складниками мовного навчання, натомість метою мовного виховання є формування відповідального ставлення до мови. «Ясна річ, щоб українська мова надійно закріпилася в молодіжній субкультурі, самого мовного виховання замало. Проте справедливо й те, що мовний нігілізм підлітків часто випливає не з якоїсь свідомої позиції, а з того, що їхнє мовне виховання ми часто пускаємо на самоплив. І мовна освіта лишається недостатньою та неповноцінною», – зазначав П. Селігей [83, с. 66].

Упродовж останніх 10–15 років рівень мовної свідомості молоді помітно зріс, українська мова стала мовою субкультур; значна частина школярів та студентів задіяна в громадських організаціях, підлітки активно займаються самоврядуванням, організовують заходи, волонтерять та збирають кошти на потреби української армії. Після початку повномасштабної війни в анонсах багатьох літературних подій із «вільним мікрофоном» зазначають, що виступати можна будь-якими мовами, окрім

російської – ця тенденція поширилась також і на «поетичний андеграунд», який найдовше зберігав традицію читання авторських віршів, написаних російською мовою. Т. Марусик наголошує: «Мовні права – це, передусім, юридичні норми. Мовна свідомість – це моральні норми. Але вони – як сполучні посудини, і від рівноваги (чи «кривоваги») у двох «колбах» залежить стан будь-якого травмованого, постколоніального чи постгеноцидного суспільства, і не лише України» [54]. Українці поступово виходять з-під впливу російської мови та російського культурного середовища, відповідно, позбуваються духовного впливу насаджених наративів.

Активна фаза новітньої боротьби проти колоніальності, зокрема й експансія від російських нашарувань, триває ще з 2013–2014 рр., і важливим фактором забезпечення майбутньої української мови в Україні є підтримка шкільної та студентської молоді, їх свідоме ставлення до ролі, яку відіграє мова в державотворчих на націєоб'єднувальних процесах.

1.4. Мовна політика в багатомовних країнах та придатність закордонного досвіду

Тема придатності закордонного досвіду мовної політики на українському політичному, історичному та культурному ґрунті часто є спекулятивною. Учасники дискусій – політики, журналісти, урядовці, пересічні громадяни – не завжди достають добре орієнтуються у лінгвістичних питаннях і лише частково знають контекст мовної ситуації в конкретних країнах, які наводять як приклад. Саме контекст є надзвичайно важливим, адже допомагає зрозуміти в чому полягають суттєві відмінності у схожих між собою випадках. Важливо враховувати й те, що закони, які мали

б забезпечувати функціонування мов у багатомовних країнах, не завжди спрацьовують бажаним чином, відповідно, існують невдалі зразки.

Отож, що таке «мовна політика»? В. Кулик зазначає, що найчастіше це поняття розглядають як «дії держави, спрямовані на регулювання мововжитку в суспільстві» [41, с. 5]. Найочевиднішим виявом захисту мов/-и є ухвалення рішення щодо правового статусу найпопулярнішої/-их у суспільстві, тобто наділення статусом державної чи офіційної. Мовна політика часто залежить від мовної ситуації (сукупність форм існування мови або ж мов у взаємозв'язку з територіальними, історичними та соціальними факторами в межах географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень), яка частково є наслідком мовної політики, впровадженої в минулому.

У статті, що увійшла до «Політичної енциклопедії» (2011), В. Кулик запропонував досить вичерпне визначення мовної політики: «Сукупність рішень щодо функцій і форм уживаних у суспільстві мов. Такі рішення не обмежуються урядовими або навіть усіма державними, а охоплюють також ті, що їх ухвалюють різні недерж. організації та особи – від бізнесових корпорацій до членів родин, котрі вибирають мовні форми для спілкування в родинному колі. За такого розуміння М. п. охоплює не лише свідомі намагання вплинути на мовні практики, а й самі ці практики та підставові уявлення – не конче усвідомлені – про мову та її місце в суспільстві (мовні ідеології)» [42]. Отже, як зазначив науковець, важливим складником функціонування мов/-и є підтримка громадськості. За його словами, на мовну політику людей у суспільстві загалом впливають різні вимоги та стимули багатьох неурядових структур, інфлюенсерів тощо. Це можуть бути церкви, громадські організації, мас-медіа, професійні середовища (фірма, фабрика, університет абощо), друзі, родичі. Зрештою, критика, заохочення, приклад батьків, товаришів, вчителів, викладачів, колег та начальників можуть іноді більше впливати на людину, аніж державні закони (особливо за тих обставин, які закон чітко не регулює) [41, с. 7].

Важливим складником мовної політики в широкому розумінні є **мовне планування**, або **мовний менеджмент**; його поділяють на планування статусу (суспільні функції мов, саме на цей пункт звертають особливу увагу при розробці мовної політики в багатомовних країнах) та планування корпусу (унормування сукупності форм як правильних та обов'язкових). Найгострішим питанням завжди є вибір державних, тобто офіційних, мов якщо країна поліетнічна або ж кількомовна. Варто враховувати й те, що мовна політика – частина національної політики й повинна спиратися на теоретичне та ідеологічне обґрунтування, вироблені в суспільстві погляди на національне питання та інші позамовні чинники.

Відсутність дій або уваги до мови часом сприймають як відсутність мовної політики загалом, проте це насправді помилкове твердження. Наприклад, англійська мова в США має офіційний статус у багатьох штатах, проте не закріплена на федеративному рівні. Американські політики пояснюють своє небажання ухвалювати закон тим, що англійській мові нічого не загрожує: вона є панівною і без формального статусу.

Визначити межі поняття «багатомовна країна» досить складно, адже обидва слова багатозначні. Країна, за найпростішим поясненням із «Вікіпедії», – «територія з визначеними кордонами й населенням, що є єдиним цілим з погляду історії, культури, нації та в політико-географічному відношенні може бути незалежною або залежною». Утім, її часто ототожнюють із державою («політична форма організації правління, що характеризується суверенною владою, політичним та публічним характером, реалізацією своїх повноважень» – джерело «Вікіпедія») та суспільством. Отже, це такі країни / держави, в яких кількомовність громадян є не індивідуальною, а в повсякденному спілкуванні населення можуть фігурувати різні мови, «кожна з яких є рідною мовою певної частини громадян та, відповідно, вживається в певних публічних чи бодай приватних ділянках» [41, с. 11]. Відповідно, двомовність – наслідок особистого вибору в

умовах колективної кількомовності або ж цілеспрямованого вивчення нової мови.

Як ми вже зазначили, ситуація в кожній країні – особлива, відповідно, мовна політика різних країн має специфічні риси. Чинниками, що впливають на офіційний статус мов у багатомовному середовищі, є:

- **соціально-демографічні характеристики різних мовних груп**, зокрема й співвідношення їхньої чисельності. В моноетнічних країнах із розвиненою культурою, національною літературою (Франція, Італія, Іспанія, Польща тощо) на сучасному етапі не виникає проблем, пов'язаних із вибором державної мови, адже визначальну роль відіграла історична традиція. Утім, бувають випадки, коли етнічне населення може виявитись у меншості – внаслідок етноциду, лінгвоциду, жорстокої колонізаційної політики, асиміляції тощо. Навіть демократична (на позір) влада «більшості» може переконати виснажену «меншість» прийняти чужу мову. «Саме таку політику здебільшого проводили й проводять і європейські нації-держави, і емігрантські держави Америки й Австралії, і ті постколоніальні держави в Азії та Африці, де явно переважають носії однієї мови», – пише В. Кулик [41, с. 34]. Натомість у деяких країнах, в яких мовні групи не надто відрізняються кількісно, можливе відносно рівноправне співіснування двох і більше мов та очевидне панування однієї з них (Бельгія, Малайзія). «Втім, – додає дослідник, – і в країнах із виразною більшістю й меншістю можна побачити такі різні варіанти, як рівноправність носіїв трьох мов у Швейцарії та обмеженість прав іспаномовного населення в США, частка якого набагато перевищує відсоток швейцарських італомовців» [41, с. 34]. Тобто трапляються й винятки, коли мовна ситуація не залежить від того, якою мовою спілкується більшість, – хоча це і є чи не найважливішим складником «лояльної» мовної політики;
- **спосіб розселення носіїв на території країни**. «Розпорошення» представників мовної меншини уможлиблює переважання мови, яка

домінує (=мова більшості), адже представники інших, менш вживаних мов перебувають у нетісному контакті між собою, до того ж не мають впливу. Проте якщо етнічна / національна меншина в якийсь із історичних періодів приходить до влади цієї території – ситуація може кардинально змінитись. Так було на заході України в перші роки після приєднання (анексії) до СРСР. Польська науковця Кароліна Лянцкоронська описала перші місяці радянської окупації Львова у своїй книзі «Воєнні спогади»: « (...) більшовиків з'являлося все більше – чоловіків і вкрай потворних жінок. Вони скуповували все, що могли захопити. Роїлися по всіх магазинах. (...) Я з жахом розглядала риси обличчя й чоло, які відтоді повсякчас і повсюдно виринали перед нашими очима – у магазинних вітринах, у ресторанах, на вуличних перехрестях, у трамваях. На цьому обличчі, тоді ще незвичному для нас, а сьогодні вже добре знайомому, але чужому, ми з жахом відчитали, що над нами запанувала вкрай чужа нам ментальність» [47, с. 18]. Більшовики вимушено покинули Львів після початку німецько-радянської війни 1941–1945, проте, повернувшись, продовжили розпочатий раніше процес українізації, фактично, – русифікації. Радянська влада використовувала дієвий інструмент – переселення людей. Українськомовних розподіляли в російськомовне середовище, російськомовних і росіян – у центр та на захід УРСР; у результаті, навіть у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та ін. областях проживає російськомовне населення, яке й досі продовжує лобіювати власні інтереси. Ми розглянули ситуацію на прикладі західноукраїнських територій, оскільки до встановлення радянської влади етнічних росіян тут було дуже мало, а російська мова не мала суттєвого впливу;

- **рівень урбанізації [меншинних] мовних груп.** У сільській місцевості відсутність інтенсивного спілкування між носіями різних мов сприяє збереженню основної мови – тієї, яку більшість селян вважають рідною. Тому фермери німецького походження зберегли свою мову в США, а

етнічні французи – в селах у Квебеку ще впродовж століття чи двох. В українській історії також є схожий приклад: протягом багатьох десятиліть населення Зеленого Клину (знаходиться в південній частині Далекого Сходу), переважно неграмотні селяни, які виїхали в пошуках кращої долі, зберігали українську ідентичність та мову (за переписом 1897 р., вона була другою найпоширенішою в Південно-Уссурійському окрузі). Ще на початку XX століття кожен другий житель був українцем. Зелений Клин називали також Зеленою Україною. Частка російського населення там була значно меншою, проте найважливіші посади в державних структурах і освітніх установах займали росіяни, тому мовні й політичні інтереси українців не враховували, українську мову називали «сільським наріччям» російської, тож із часом деякі люди почали соромитись своєї українськомовності й переходили на російську.

У 1917–1921 рр. учасники гуртків «Громади» (лише у Владивостоці туди входило понад 1500 осіб), представники Далекосхідної вчительської спілки на чолі з О. Ступаком та ін. боролися за незалежність від Москви, зокрема й зверталися до уряду УНР із запитом визнати Зелений Клин (площею близько 1 млн км²!) частиною Української держави. На жаль, вибороти незалежність не вдалося. Утім, на сучасному етапі – навіть попри обмеження й заборони, відсутність підтримки з боку російської влади, стрімку асиміляцію тощо – український рух на Далекому Сході та в Сибіру досі зберігся. Зокрема на онлайн-форумі «Українці Росії» ми натрапили на невеликий нарис під назвою «Бережіть Україну в собі та у своїй родині!»: «Для тих, хто народився тут, Росія ? Їх Батьківщина. Але в Сибіру ще багато українців, для котрих, незалежно від місця теперішнього проживання, Батьківщиною була і залишається Україна (підкреслення наше. – М. Г.). Якщо ж і пращури далекі і близькі? вихідці української землі? це вже міцне національне коріння. Що виросло з цього коріння? Бачите самі. В багатьох сибірських родинах не забувають своє коріння і свою Батьківщину. Дбайливо зберігають старі фотографії, сімейні реліквії,

ікони, «Кобзар» Тараса Шевченка. Зберігається українська мова, національні традиції, національний одяг і атрибутика» (джерело: kobza.com.ua);

- **соціально-професійний статус носіїв різних мов.** Бажання кар'єрного зростання підштовхує мовців підлаштовуватись до умов працедавця, вимагають більшої мобільності й інтенсивних мовних контактів. У професійній сфері асиміляція меншин найактивніше відбувається у великих містах, до того ж, за умов нечіткого державного регулювання та відсутності захисту якоїсь із офіційних мов, людина може відчувати свої права незахищеними. Зокрема коли заради здобуття вищого освітнього або професійного рівня вона мусить відмовитись від своєї мови (особливо якщо її функціонування на державному рівні затверджене законом). Яскравим прикладом відстоювання мовних прав була «тиха революція» 1960-х рр. у Квебеку;
- **комунікативний потенціал мов/-и.** В. Кулик пише, що мова, яку більша частина певної спільноти знає або розуміє, «має кращі шанси на використання в спільних для членів різних груп комунікативних практиках, аніж та, котру знають менше» [41, с. 36]. Та, яку знає майже все населення, наділена найвищим комунікативним потенціалом, саме вона найчастіше стає мовою порозуміння й неформального спілкування (*lingua franca*) і офіційною державною мовою. Хоча існує й зворотна залежність між знанням мови та її статусом. Потенціал якоїсь із мов може бути пов'язаний також із сусідством країни, в якій та мова наділена статусом єдиної офіційної (особливо, якщо це економічно й культурно розвинена держава). В. Кулик розглянув один із таких прикладів: «Скажімо, на мовний баланс у Канаді й Бельгії істотно впливає сусідство з великими та впливовими США та Францією, де панує мова однієї з їхніх груп: ці країни комунікаційно приваблюють канадців і бельгійців набагато більше, ніж далека Франція у першому випадку та значно менші Нідерланди в другому» [41, с. 36–37]. Двомовність деяких громадян

- Канади, Бельгії або будь-якої іншої країни дає їм змогу без особливих зусиль інтегруватись у французьке чи американське суспільство;
- **суспільний статус мови.** Мову, яку використовують в роботі державних органів, у бізнесі, судочинстві та в інших «престижних» суспільних ділянках, люди прагнуть вчити навіть якщо нею мало хто розмовляє у побуті. Фактично, це стає перепусткою до вищого суспільства, адже робить мову цінним соціальним капіталом. Найчастіше ситуація байдужості до вибору офіційної мови (радше небажання населення боротися за власну) виникає в колишніх колоніях, населення яких давно вже розмовляє здебільшого мовою метрополії і навіть після здобуття незалежності продовжує цю традицію. Проте бувають інші випадки. Наприклад, у країнах Африки мову колонізаторів знали лише елітні верстви, тож навчати офіційної мови довелося більшу частину населення;
 - **ставлення мовних груп одна до одної** залежить від історичних обставин та сучасного стану взаємин і взаємодії між мовцями. Жорстоке завоювання в минулому, наприклад, змушує владу деяких країн відкидати мову колонізаторів / окупантів, навіть якщо вона широковживана або комунікативно вигадана. Мовна деколонізація є одним із найважливіших факторів звільнення від впливу колишньої метрополії. У згаданому вище Квебеку багато франкомовних людей не бажали рівноправного вжитку англійської мови, оскільки для них це було символом економічного домінування британців. Негативне ставлення підсилюється у випадку загрози мові (якщо, на противагу іншій, її витісняють або забороняють вживання). Колись у такій ситуації опинилися чехи, які змушені були впроваджувати активні зміни до мовної політики з метою уникнення остаточної германізації та збереження власної мови на своїй території. Натомість у Швейцарії територія поширення мов захищена незмінним мовним статусом кантонів та громад. Менш поширені мови отримують фінансування з федерального бюджету – від мовної більшості [41, с. 39];

– **роль ідентичності.** Якщо людина сприймає мову не просто як засіб спілкування, а як важливий складник самоідентифікації, їй буде морально складно відмовитись від рідної мови на користь іншої. Втім, деколи зовнішні обставини призводять до зворотної реакції. Наприклад, в Україні після початку повномасштабного російського вторгнення, багато російськомовних громадян перейшли на українську мову. Причин може бути кілька, зокрема й бажання відмежуватися від окупанта, позбавитись культурного / політичного / мовного впливу Росії або ж прагнення відчувати себе повноцінною частиною української спільноти.

У попередніх абзацах ми розглянули кілька чинників впливу на офіційний статус мов, користуючись класифікацією В. Кулика.

Коли обговорюють придатну для України мовну політику, найчастіше посиляються на західний досвід, проте варто також враховувати незахідні зразки (Латвія, Казахстан, Індія, Південна Африка тощо). Упродовж багатьох років, навіть після відновлення незалежності, влада штучно толерувала російську мову й особливо переймалася правами російськомовних громадян. Надійно закріпилися поняття російськомовних та українськомовних українців, що є, на нашу думку, явищем цілковито абсурдним. Заклики переходити на державну мову в усіх сферах життя ще донедавна сприймалися як шовінізм, порушення Конституції України, вияви націоналізму тощо. Об'єктивно ж – впродовж кількох століть саме українська мова потребувала особливого захисту та уваги.

У статті «З історії українізації. Гра у незалежність» С. Стефанко наводить цитату «чекіста за покликанням» М. Скрипника: «Село на Україні за своїм національним складом майже виключно українське. Місто складається з елементів, за національним складом російських і напівзрусифікованих – єврейських та частково, на Правобережжі, польських. Міський пролетаріат порівняно мало відійшов від дрібно-буржуазного оточення і живе ще багатьма й багатьма дрібнобуржуазними передсудами. Один з таких передсудів, які століттями плекав царизм і засмічував голови

багатом і багатом робітникам, – це передсуд національний, тобто погляд на українську мову і українську культуру як на мову і культуру третьорядну, яку можна допустити лише для "простого" домашнього вжитку.

Річ у тому, що в містах України розмовною мовою є частково російська, а частково, на заході – польська мова. Селяни свої культурні потреби задовольняють так-сяк, вживаючи українську мову. Природно, що мало організований і не звільнений остаточно з-під впливу буржуазії робітничий клас повинен був засвоїти собі від буржуазії і поміщицького класу зарозуміле, зневажливе, у крайньому випадку, ставлення до української мови і до української культури (усі підкреслення у цитаті наші. – М. Г.)» [85; 90]. Ці тези були оприлюднені понад століття тому, вони є яскравим прикладом утисків українськомовного населення в Російській імперії, відтак і в СРСР, прищеплення комплексів неповноцінності тим, хто розмовляє українською мовою та насадження відчуття вищості тим, хто обирає російську.

Лише після початку повномасштабного вторгнення мовна ситуація дещо змінилась, адже пишатися своєю російськомовністю, як особливим надбанням, нині не прийнято – українськомовне суспільство засуджує. Утім, хоч і не всі громадяни асоціюють російську мову з Росією, а частина й досі толерує та обстоює мову агресора, – вона вже не є «престижною». Наразі питання про ще одну державну мову вичерпане, проте конфлікт між представниками російської та ін. нацменшин, зрусифікованими українцями, що відстоюють своє право на користування російською мовою у різних сферах, та українськомовними громадянами з високим рівнем мовної свідомості залишається й надалі гострим, а особливо – у соцмережах. У своїй праці, що вийшла друком 2021 року, В. Кулик пише: «Якщо російськомовні громадяни нерідко сприймають запровадження в певних ділянках української мови замість російської (або навіть поряд із нею) як порушення своїх прав, то україномовні зазвичай не бачать в такому запровадженні намагань забезпечити їхні права, бо далеко не завжди усвідомлюють, що ці права

повсякчас порушуються. Але хоч би якими були їхні мотиви, громадяни не підтримують *накидання* певної мови (зазвичай української) в певній ділянці без огляду на побажання людей, які мають її вживати» [41, с. 243].

Ми спробували розробити модель мовної політики, яка б враховувала навіть суперечливі побажання громадян:

- держава має сприяти поширенню української мови, проте не обмежувати права тих, хто розмовляє «так, як звикли / зручно / навчили у школі»;
- слід захищати кожна з мов, проте українізація всіх сфер життя недоцільна й «не на часі», адже може викликати роз'єднання суспільства;
- влада має уникати дій і законів, що їх значна частина громадян могла б сприйняти як обмеження конституційного права обирати мову спілкування, проте держслужбовці, працівники сфери обслуговування та ін. повинні спілкуватися українською;
- навчання у закладах освіти відбувається українською мовою, проте на запит здобувачів освіти або їхніх батьків має залишитись мова нацменшин.

У такій моделі може бути значно більше пунктів і розгалужень, проте ми вважаємо її недоречною в умовах боротьби з постколоніальною спадщиною. Потурання російськомовним громадянам може вкотре поставити під сумнів статус української мови. Бажаною метою політики щодо державної мови має бути формування високого рівня індивідуальної та колективної мовної свідомості, про що ми вже писали в попередніх підрозділах. П. Селігей влучно зауважив, що розвинута мовна свідомість – це не лише спосіб осмислення мовної дійсності, а й засіб впливу на дійсність; фактично, у сучасному демократичному суспільстві без доброї волі народу будь-які зміни в мовній політиці можуть наштовхнутися на критику, несприйняття чи бунт: «Зміни в суспільній МС є головною передумовою змін у мовному житті. Розширювати сферу вжитку й підвищувати престиж мов легше тоді, коли ці мови викликають позитивне ставлення. Будь-які реформи щодо мови (чи то законодавчі, чи правописні, чи то охоронні) мають бути підкріплені масовим

усвідомленням їхньої необхідності. Інакше зерна впадуть не в родючий ґрунт, а на асфальт, і реформи наразяться на протидію» [83, с. 20].

Попри те, що в нашій державі функціонують щонайменше два десятки різних мов, носіями яких є представники різних нацменшин, найпопулярнішими залишаються українська та російська. Цим ми відрізняємось від Індії чи Південної Африки, де кількість мовних груп значно більша й «щільніша», а також від одномовних Британії чи Франції. За кількісним співвідношенням мовців Україну можна порівняти з Бельгією чи Латвією. Водночас відсутня територіальна асиметрія, за якої одна мова – поширена у всій країні, а інші – лише в окремих частинах, як-от в Іспанії чи в Індонезії. Хоча за радянських часів російська мова переважала, у роки незалежності, як зауважив В. Кулик, «географічні ареали та функціональні сфери вживання двох мов досить вирівнялися, й ситуація далі змінюється на користь української, але не так швидко, щоб російська невдовзі стала регіональною» [41, с. 249].

Основна характерна риса, яка вирізняє Україну з-поміж інших країн, – населення регулярно спілкується двома мовами, використовуючи їх у різних ситуаціях. Наприклад, вдома мовець розмовляє російською, в офіційних установах і на роботі – українською, з друзями – суржилом, з незнайомими людьми – залежно від того, як вони звернуться. Відтак визначити реальне кількісне співвідношення винятково українськомовних чи винятково російськомовних – неможливо. Ще одна специфічна риса: громадяни України, народжені в останні роки / після розпаду СРСР, засвоювали російську мову переважно усно, адже багато хто навчався вже у школах з українською мовою викладання (письмову російську вчили або на факультативах, або як другу іноземну). Якщо й надалі раціонально та виважено ставитись до мовної освіти, закладати основи патріотичного виховання і критичного мислення, російськомовних школярів та студентів ставатиме дедалі менше – не з примусу, а з особистого бажання. Важливо,

щоб молодь самостійно та свідомо формулювала власну позицію в мовному питанні.

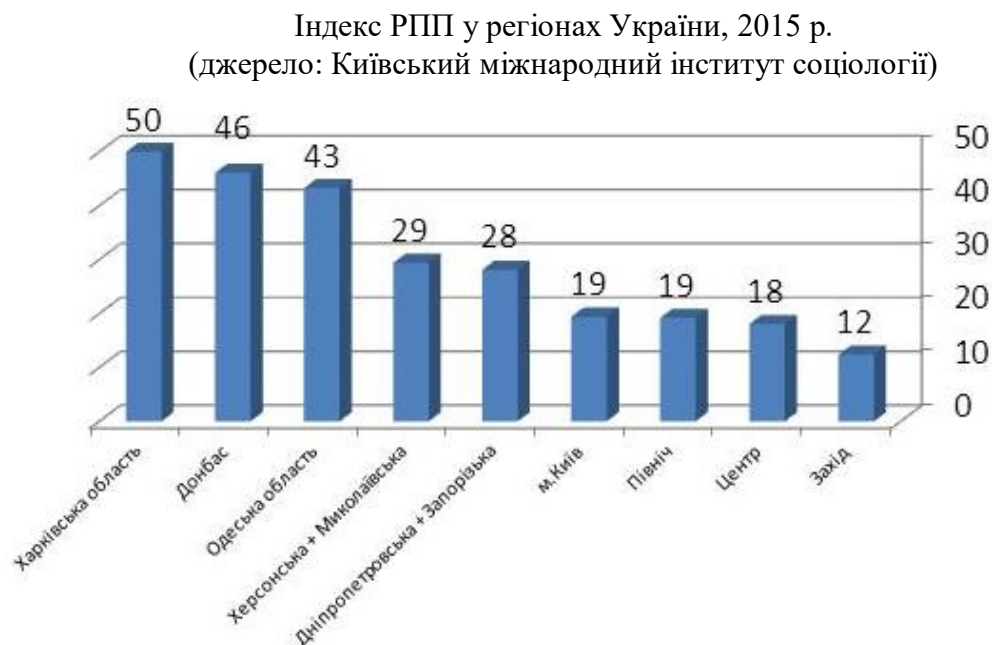
Тотальна заборона на існування якоїсь із мов у демократичному суспільстві може викликати опір, проте звуження сфери використання з часом може призвести до бажаних результатів. На нашу думку, т.зв. *лагідна українізація* неможлива без законів, які б регулювали права й обов'язки україномовців. Не можна також розділювати країну на дві одномовні частини. Досвід Швейцарії чи Канади абсолютно непридатний у нашій ситуації, адже це лише зашкодить і спричинить остаточну, розпочату ще Російською імперією, русифікацію східних та південних областей. Водночас таке розмежування позбавило б багатьох громадян змоги спілкуватися рідною мовою (у випадку з Україною це було б, фактично, створенням гетто і загрозою для політичної єдності країни). Найкращим варіантом є забезпечення привілейованих умов українській мові, популяризація на різних рівнях та в різних сферах життя.

1.5. Форми та методи захисту і популяризації державної мови: проблеми, виклики, перспективи

Від початку повномасштабної війни тема України набула особливо широкого розголосу у світових ЗМІ. Станом на 14 березня 2022 року кількість зацікавлених у вивченні української мови лише на платформі Duolingo збільшилась до 577 % [114]. Упродовж попередніх восьми років українськомовний продукт динамічно розвивався та впевнено посідав високі позиції за кордоном. Наприклад, у 2018 році пісня «Плакала» гурту «KAZKA» увійшла до першої десятки найпопулярніших треків світового сервісу «Shazam».

У 2019 році Кабінетом Міністрів України було затверджено розпорядження «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”», в якій зазначено, що всебічний розвиток державної мови є одним із найважливіших складників національної ідентичності нашого народу, а також гарантією суверенітету, адже забезпечує єднання нації. У документі визначено мету, стратегічні цілі, основні завдання, що повинні охопити всі сфери життя [78].

Київський міжнародний інститут соціології у лютому 2015 року провів дослідження індексу результативності російської пропаганди (РРП), методом особистого інтерв'ю було опитано понад 2000 респондентів зі 108 населених пунктів; опитування також проводили на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, тож географія вибірки достатньо широка (не задіяно лише АР Крим). Ідея полягала в тому, щоб обрати такі тези російської пропаганди, яким на той час довіряло понад 80% російського населення, а також – частина громадян України.

Загальний індекс довіри українців до РРП склав 26%. За результатами дослідження, впливам проросійських наративів найчастіше піддаються люди старшого віку, проте найсуттєвіші відмінності пов'язані саме з регіоном проживання респондентів: найнижчий вплив пропаганди на заході

(РПП = 12) та в центрі країни (РПП = 19), натомість в південних областях РПП = 32. На сході значення індексу в чотири рази більше, ніж на заході – 48% [32].

Зокрема дослідження виявило, що серед українськомовних респондентів індекс РПП становить 15%, натомість серед російськомовних – 38%. Це свідчить про більшу схильність довіряти тим, з ким, на основі спільномовності, мовець асоціює себе, відчуваючи культурну чи політичну єдність. Недарма президент РФ В. Путін так часто наголошує на тому, що т.зв. *руській мір* збирає і об'єднує всіх, хто духовно поєднаний з Росією, хто вважає себе носієм російської мови, культури та історії.

Найголовнішими проблемами, які було визначено у процесі розроблення Стратегії популяризації української мови (2019), є:

- відсутність у частини суспільства самоідентифікації з Україною;
- відсутність цілісного мовно-культурного простору внаслідок недостатнього державного контролю реалізації мовної політики, неналежного фінансового, інституційного та кадрового забезпечення;
- переважання іноземного (насамперед російського) культурного продукту;
- сприяння навмисній русифікації навіть після здобуття незалежності, відсутність реакції з боку влади;
- штучна, негативно конотована заполітизованість проблеми функціонування державної мови в Україні, внаслідок чого українську мову сприймають і використовують як маніпуляційний інструмент політичної боротьби;
- асиміляція україномовців у російськомовному середовищі, втрата мовної ідентичності після переїзду в великі міста;
- ознаки дискримінації, що виражені в ненаданні послуг українською мовою на значній частині території України [78].

У тому, що в незалежній Україні впродовж тридцяти років можна було комфортно жити, не знаючи української мови, Л. Масенко вбачає зокрема й пасивність влади в особі президентів: «Ані Кучма, ані Ющенко, а тим паче

Янукович не зупинили російське втручання в інформаційно-культурний простір України. Київська влада ігнорувала численні звернення українських патріотів з вимогою заборонити ті російськомовні засоби масової інформації, що розповсюджували мову ненависті щодо української мови, культури й ідентичності. Натомість «за поребріком» кремлівські пропагандисти, святкуючи надані Києвом можливості продовження процесів асиміляції українців через потужний вплив олігархічних телеканалів, FM-станцій і преси, останніми роками змістили акценти в антиукраїнській риторичі» [64, с. 147–148]. Толерування російської мови, необмежене «вливання» російської пропаганди під прикриттям демократичності України, існування проросійських та комуністичних партій, які відверто висміювали національну ідею, блокували несміливі спроби українізації деяких сфер життя, – усе це було можливе через бездіяльність влади, її небажання враховувати інтереси й потреби (насамперед – етнічного) населення України.

У 2019 році проблема розроблення дієвої Стратегії популяризації української мови була надзвичайно актуальна. Її метою визначили утвердження української мови на всій території України та в усіх сферах суспільного життя, що має забезпечити об'єднання українського суспільства, зміцнення української ідентичності. Було розроблено стратегічні та операційні цілі, виконання яких сприятиме реалізації успішної мовної політики. Стратегічні цілі (СЦ) – це пріоритетні напрями просторового розвитку, операційні (ОЦ) – проекти або програми, що забезпечують досягнення стратегічних цілей.

1. **СЦ:** громадяни України та всі, хто проживає в Україні, володіють українською мовою.

ОЦ (1): високий рівень знання державної мови серед випускників закладів освіти. Завдання: забезпечити дотримання законодавства в частині провадження освітнього процесу українською мовою на всіх рівнях здобуття освіти; надати достатню кількість якісних сучасних підручників, посібників та ін. навчальної, пізнавальної, художньої

літератури українською мовою; організувати заходи з підвищення рівня володіння державною мовою педагогічних та науково-педагогічних працівників.

ОЦ (2): створення можливостей для вивчення мови (у т.ч. на тимчасово окупованих територіях). Завдання: створити умови для вивчення української мови офлайн (гуртки, безкоштовні курси тощо) або онлайн (платформи, мобільні додатки, дистанційне навчання); видавати більше словників та ін. навчально-методичних матеріалів, забезпечити доступ до них; впровадити іспит з української мови для осіб, які претендують отримати українське громадянство; інтегрувати представників нацменшин в українське суспільство, стежити за тим, щоб усі мали рівні можливості самореалізації в українськомовному середовищі.

ОЦ (3): українцям, які проживають за кордоном, забезпечити можливість вивчати або підтримувати рівень знань української мови. Завдання: захист мовних прав, зокрема права навчання рідною мовою; підтримка ініціатив, спрямованих на популяризацію мови та культури.

ОЦ (4): впровадження вимог до рівня володіння державною мовою. Завдання: моніторинг розвитку української мови; напрацювання та затвердження стандартів вітчизняної термінології; оновлення та укладання словників, зокрема й перекладних.

2. **СЦ** – використання української мови у всіх сферах суспільного життя.

ОЦ (1): мотивація населення. Завдання: формування позитивного ставлення до української мови як до елемента національної безпеки; нейтралізація загроз, що виникають внаслідок зневажливого ставлення до української мови, культури; розширення сфери застосування; промоція в офіційних структурах ЄС в межах інтеграції України до європейського простору.

ОЦ (2): надання всіх послуг українською мовою. Завдання: забезпечити спілкування державною мовою під час виконання посадових обов'язків,

особливо – в роботі зі споживачами; впровадження відповідальності за порушення законів у сфері застосування української мови.

3. **СЦ:** формування україномовного інформаційно-культурного простору.

ОЦ (1): створення цілісного україномовного простору через український культурний продукт. Завдання: створення відповідних умов для виробництва, поширення, збереження та популяризації; гідне представлення національного культурного продукту за кордоном; розвиток та підтримка перекладацької діяльності.

ОЦ (2): переважання державної мови в інформаційному середовищі.

Завдання: частка використання української мови у телерадіоефірі – 80%; стабільна трансляція українських радіо- та телеканалів на тимчасово окупованих територіях.

Розробники Стратегії передбачають такі результати: до 2030 року в усіх сферах суспільного життя, зокрема й у засобах масової інформації, на всій території країни домінуватиме українська мова; не менше 75% населення України буде спілкуватися державною мовою в побуті; обов'язкове використання української мови в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, ЗСУ, у правоохоронних структурах тощо; створені умови для задоволення мовних, освітніх, інформаційних та національно-культурних потреб українців, які живуть за кордоном [78]. Наразі складно передбачити, чи вдасться забезпечити повноцінне функціонування та реалізацію Стратегії, адже повномасштабна війна, розпочата Росією, триває. Відповідно, державне фінансування багатьох мовних та культурних проєктів призупинено, а економіку держави в умовах воєнного стану налаштували на задоволення нагальних потреб армії, відбудову пошкоджених споруд тощо. Втім, значна частина свідомого проактивного населення України добровільно сприяє популяризації української мови, культури та літератури, створюючи дедалі більше якісного інформаційного, наукового та науково-популярного, розважального контенту

в соцмережах, актуалізуючи питання про необхідність вивчення й вдосконалення рівня української мови.

Л. Масенко зазначає, що до найновіших безсумнівних досягнень у мовно-культурній та духовній сфері належать ухвалення Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019), надання Томосу й автокефалія православної церкви України, декомунізація топонімів, помітний розвиток національного кіновиробництва, державна підтримка українського книговидавництва та книгорозповсюдження (наразі деякі проєкти частково призупинені, проте з'явилося більше закордонних грантів і можливостей), премії та стипендії для українських митців і науковців, впровадження квот для української мови на радіо та телебаченні. Одним із найважливіших досягнень є заборона на ввезення й розповсюдження видавничої продукції з Росії та Білорусі.

Отже, державна мова, яка є складником нашої національної культури, потребує особливої уваги та захисту не лише на законодавчому рівні (хоча це, безумовно, необхідно), але й у реальному житті. Влада повинна мати *реальні* важелі впливу й «інституційну спроможність інституту юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері застосування державної мови» [78]. Від початку повномасштабної війни ми зіштовхнулися з новими викликами та загрозами, зокрема на тимчасово окупованій частині країни існує проблема порушення прав на вивчення та вільне використання української мови, до того ж росіяни практикують обмеження українського та україномовного інформаційного простору. Мовна політика має передбачати дієвий захист прав громадян України за кордоном, адже від 24 лютого 2022 року вимушено емігрували рекордно багато українців/-ок.

Висновки до першого розділу

Ми проаналізували традиційне і новаторське у вивченні взаємин ідеології та мови, з'ясували походження та первинне значення термінів «ідеологія», «ідеологема», причину втрати їх нейтрального забарвлення в публіцистичному дискурсі та появи негативно-конотованих нашарувань; описали поняття мовної картини світу та мовної свідомості, зокрема – розвиток мовної свідомості українців в діяхронійному аспекті; схарактеризували мовну політику в багатомовних країнах світу, запропонували модель мовної політики для України, спираючись на актуальний в наших умовах досвід інших держав; означили форми і методи захисту та популяризації державної мови, а також проблеми, виклики і перспективи.

РОЗДІЛ 2. НАСЛІДКИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТРАВМ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У результаті тривалої мовно-культурної асиміляції України та під впливом тверджень про спільне походження, єдність з Росією і Білоруссю, у частини населення сформувалося хибне уявлення про історію країни, остаточно закріпилися штучні комплекси меншовартості, відчуття провінційності всього українського.

Корінна киянка, журналістка «ГПУ» Анастасія Мельниченко в одному зі своїх есеїв підкреслила, що впродовж багатьох десятиліть саме українськомовні жителі столиці зазнавали дискримінації, їм постійно нав'язували думку, що українська – непрестижна. Нею розмовляли переважно вдома, адже неофіційне правило «"на людях – російською"» працювало майже скрізь. Навіть діти в школі вважали за крутість говорити не своєю мовою. Це було як нанести "бойовий макіяж". І в нас, і в дорослих. Йдеш у ЖЕК – російською. Сваришся у магазині через неякісний товар – російською. [...] Тавро "селюк", так довго і старанно насаджуване на українськомовних, відлякувало. Престижніше було вдавати із себе рускоговорящего, ніж показати свою українську» [62]. Ця цитата з тексту «Якою мовою розмовляють у Києві», написаного у 2012 році – незадовго до Революції Гідності. А в коментарях під цим дописом на платформі «Gazeta.ua» авторку переконували, що вона намагається розсварити народ (*«Очередной шлак, чтобы разнить народ по языковому вопросу»*, опубліковано анонімно), що українська мова непридатна для навчання (*«Я задумалась о будущем моих будущих внуков! Я хочу, чтобы они учились на русском языке! Уже даже потому, что я смотрю новости на украинских каналах. Украинский язык изуродовали до безобразия. Вы со мной не согласны?»*), опубліковано користувачем «Ведьма»), що українська література обмежена (*«Очень хочу, чтобы моё дитя обучалось всему именно на русском*

языке... и достаточно будет дать ребенку книгу любого автора-классика – и это безумно приятно читать, и сразу идет пополнение лексикона... а что мы видим в украинской литературе? по пальцам можно пересчитать те произведения, которые действительно остаются в памяти, и что-то вложили в развитие кругозора...а все остальное "лише митарство"», опубліковано користувачем «ojv») тощо. Очевидно, що наведені в цитатах аргументи є маніпулятивними і не претендують на конструктивність, проте це віддзеркалення реальної позиції багатьох проросійськи налаштованих громадян України.

Ще в 2012 році приниження державної мови та національної культури сприймали як щось буденне, не варте уваги. Етнічні росіяни та частина російськомовних громадян України обстоювали необхідність впровадження другої державної мови, проте голосом більшості населення держави було обрано інший вектор розвитку. На відміну від Білорусі з її лояльною проросійською владою (внаслідок антинаціональної діяльності А. Лукашенка, кількість білорусів, які знають рідну мову, щороку стабільно зменшується), нам вдалося досягнути позитивної динаміки у мовній політиці. Попереду багато викликів, проте держава чи не вперше за всю історію незалежності на боці українськомовних громадян.

Дж. Мейс у 2003 р. написав: «...радянська національна політика була набагато успішнішою, ніж багато хто думав: на рівні етнополітичної лояльності стабілізувалися 20–25% «совків» (радянські люди із залишковою ностальгією за старим режимом), приблизно така ж кількість так званих щирих українців, які мають почуття до України, подібні до тих, що більшість французів – до Франції або поляків – до Польщі. Решта населення без ніякої етнополітичної самоідентифікації, окрім, можливо, якогось невизначеного усвідомлення, що вони громадяни України, але без значних зв'язків з українською культурою» [61]. Такими є наслідки асиміляційної політики Російської імперії, спадкоємицею якої стала РРФСР, а згодом Росія (адже на

територіях, що раніше входили до складу, скажімо, Австро-Угорської імперії відносно невеликий відсоток населення знає або розуміє німецьку мову). Подолання постколоніальних лінгвістичних травм неможливе без викриття наві'язаних стереотипів, російських наративів та комплексів меншовартості.

Оскільки історія мови впливає на її сучасний стан та розвиток, вважаємо за доречне присвятити цей розділ суттєвим питанням функціонування української мови у XX та на початку XXI століття.

2.1. Мова радянського тоталітаризму

Характерною рисою двох найжорстокіших тоталітарних режимів – нацистського і комуністичного, які з'явилися в Європі минулого століття, – була особлива риторика, що охоплювала різні сфери життя та стала засобом трансляції готових думок, а також потужним інструментом впливу на свідомість населення. Термін «newspeak» вперше з'явився на сторінках антиутопії «1984» британського письменника Дж. Орвелла. За сюжетом – у тоталітарній супердержаві Океанія, де абсолютна влада належить партії ангсоцу (англійського соціалізму), устрій засновано на фізичному, духовному та розумовому поневоленні народу. У листі до Ф. Хенсона (16 червня 1949 р.) автор зазначав: «Мій роман спрямований не проти соціалізму, а проти збочень централізованої економіки, що вже частково реалізувалася в комунізмі та фашизмі (підкреслення наше. – М. Г.). Я переконаний, тоталітарна ідея наскрізно оселилася у свідомості інтелектуалів – тож здійснив спробу простежити цю ідею до її логічного завершення. Події, які розгортаються в романі, я помістив в Англію, щоб наголосити, що англomовні країни нічим не кращі від інших і тоталітаризм, якщо проти нього не боротися, може перемогти усюди» [116, с. 564]. У додатку до роману

письменник зазначає: «Призначення новоговору полягало не лише в наданні засобу вираження характерному світогляду й способу мислення, притаманному послідовникам ангсоцу, а й в унеможливленні усіх інших способів мислення» [67, с. 352]. Засобами творення новомови у романі «1984» є:

- **на морфемно-морфологічному рівні.** Використання префіксів – для заперечення *un-* (не-), для підсилення *plus-* (плюс-), для наголошення акценту *doubleplus-* (плюсплюс-). Це сприяло евфемізації «негативної» або «непотрібної» лексики. Замість слова «поганий» у новомові функціонувало «нехороший», замість «темний» – «несвітлий». Дієслова минулого часу утворювали, додаючи лише закінчення *-ed*: *steal* (красти) – *stealed* (замість *stole, stolen*), *think* (думати) – *thinked* (замість *thought*). Виключено з ужитку всі нерегулярні форми та аналітичні конструкції з *more* (більше), *most* (найбільше). Відповідно, морфемна будова слова в новомові максимально спрощена;
- **на лексичному рівні.** Однозначність слів, уникнення небажаних конотацій; обмеження сфери використання деяких лексем (наприклад, вільним може бути собака [від *бліх*] або поле [від *бур'яну*], проте уживання цього слова в контексті політичної чи інтелектуальної свободи людини неможливе, оскільки «самих понять політичної та інтелектуальної свободи більше не існує, а отже, зникла й потреба мати для них назву» [67, с. 353]); створення нових термінів на позначення реалій; підміна понять: *joysamp* (щастятабір) – виправний табір, *Minirax* (Мінмир) – Міністерство війни тощо;
- **на синтаксичному рівні.** Абревіація та прагнення партії до економії мовних засобів призвела до змін у синтаксичних конструкціях і реченнях: «*Oldthikers unbellyfeel Ingsoc*» («Стародумці ненутрочують ангсоц»), «старою» мовою найкоротше можна сформулювати так: «Люди, чий переконання сформовані до початку Революції, не можуть мати повного емоційного розуміння засад англійського соціалізму» [67, с. 359].

Дж. Орвелл визначив основні особливості мови тоталітарних режимів; термін, вперше запропонований в антиутопії «1984», закріпився в наукових текстах другої половини ХХ ст. Дослідниця польської новомови А.-Б. Стравінська в одній зі своїх статей пише, що новомова не є явищем винятково сучасним, породженням ХХ чи ХХІ ст. – вона виникла ще в античні часи й існує в будь-якому суспільстві, проте особливо виявляється в періоди авторитарної влади. Втім, лише в 1930-х роках концепція утвердилась як предмет наукового опису. За словами мовознавиці, поляки усвідомлюють факт існування сучасної версії політичної новомови, яка виникла ще в часи Польської Народної Республіки (1944–1989); у суспільній свідомості це поняття функціонує як синонім «небезпечного та маніпулятивного коду» [117, с. 309].

Щодо радянської новомови паралельно функціонують різні означення: «мова тоталітарного суспільства», «мова тоталітаризму», «мова тоталітарної партії», «тоталітарна мова», «мова КПРС», «советський язык», «антимова», «мова радянської бюрократії (номенклатури)», «радянський політичний жаргон» тощо. Варто враховувати, що ці терміни не є абсолютними синонімами, а їхнє використання залежить від контексту. Ми погоджуємось із думкою Л. Масенко про те, що найменш вдалим з-поміж наведених номінацій можна вважати «радянський політичний жаргон» і «мову радянської бюрократії», адже функціонування новомови поширювалось на всі сфери суспільного життя, тож некоректно обмежувати це явище лише КПРС, радянською номенклатурою та кількома іншими соціальними групами [57, с. 11].

В Україні співінували два варіанти – основна (російська) й дубль-новомова, так О. Забужко називає заполітизовану й перенасичену російськими кальками українську мову; в есеї «Мова і влада» письменниця зауважила: «...основна функція нашої "дубль-новомови" полягала в демонстрації факультативності української мови як такої. Візьміть до рук будь-яку з київських україномовних газет компартійного походження – ну

хоч би "Київський вісник", в дівоцтві "Прапор комунізму", киньте оком на заголовки: все це – прямі кальки з російської, те саме "перекладацьке" письмо: "спробуй себе" (значить – "испытай себя"), "у відповіді за все" (значить – "за все в ответе"), "Результат не примусить чекати" (тобто "не заставить себя ждать"), "занепокоєння прекрасним" (а оце вже й не знаю, що б воно було...); а ще – "світ зійшовся для нас клинцем", "у цеху практично бездіє комісія", "заготовки явно бажали кращого", [...] – можна розважати гостей настільною грою, запропонувавши їм угадувати первісне значення наведених прикладів» [29]. Радянський тоталітарний дискурс сформований на базі російської мови, що в СРСР виконувала інтегральну роль загальносоюзної комунікації, – відповідно, мовознавці найчастіше досліджують саме російську радянську субмову (*langue soviétique*). Більшість слів та синтаксичних конструкцій не мають відповідників у інших мовах, це винятково російські форми, їх неможливо перекласти без відхилень у змісті. Український різновид тоталітарної мови є радше калькою з російської – втрата деяких семантичних нашарувань через невдалі переклади лише віддаляли мовців від розуміння початкового значення.

У вітчизняній лінгвістиці феномен новомови ще недостатньо опрацьований, дослідження почалися лише наприкінці ХХ ст. Першу спробу було здійснено в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні з ініціативи Г. Яворської – тоді, 1994 року, відбувся міжнародний семінар «Мова тоталітарного суспільства: лексика, синтаксис, прагматика». За матеріалами семінару в 1995 році вийшов друком однойменний збірник. У 2003 році з'явилась монографія О. Зарецького «Офіційний та альтернативний дискурс: 1950–80-ті роки в УРСР», присвячена зіставному аналізу дискурсів на матеріалі української та німецької мов. Г. Бенкендорф у праці «Химери в оселі буття» (2006) здійснив порівняльний аналіз концептів націонал-соціалізму та комунізму. О. Калиновська у низці статей розглянула ідеологічний дискурс партійних документів і публіцистики 1970-х років в УРСР, ці розвідки стосуються насамперед лексико-семантичних

особливостей. Взаємодію мови та ідеології у тоталітарному суспільстві найактивніше досліджують І. Ренчка та Л. Масенко.

Характерною особливістю радянської новомови було протиставлення позитивного політичного утворю (комунізму) негативному (капіталізму). Дихтомійний поділ на «своє» та «чуже» відтворювали у різних контекстах з метою об'єднання радянського населення проти уявного спільного ворога, насаджували несприйняття та ненависть до інших країн «прогнилого Заходу» (рос. «загнивающий Запад» – ідеологема, яка зародилася в Російській імперії у ХІХ ст. у процесі полеміки між слов'янофілами та західниками й активно поширювалась у радянській пропаганді). На І Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. своїй промові Сталін проголосив: «Там, за старого ладу, – уряд буржуазний і підтримує він багатіїв проти трудящих селян. Тут, за нового, колгоспного ладу, – уряд робітничо-селянський і підтримує він всіх робітників і селян проти всіх і всіляких багатіїв. Старий лад веде до капіталізму. Новий лад – до соціалізму. Ось вам два шляхи, шлях капіталістичний і шлях соціалістичний, шлях уперед – до соціалізму і шлях назад – до капіталізму» [89]. Варто зауважити, що в ті часи мільйони українських селян гинули внаслідок штучного, організованого за його наказом, Голодомору 1932–1933 років.

Для радянської новомови, на думку Л. Масенко [57, с. 19–50], притаманні зокрема:

- **ідеологеми** («ключовий конструкт будь-якої ідеологічної системи; цінність, пов'язана з будь-якими іншими винятково значущими цінностями, те, що є предметом віри й довіри» [97, с. 234]). Партійні документи, директиви, розпорядження, промови кремлівських і республіканських очільників, передові статті на шпальтах газет, засоби масової інформації та інші апаратні ресурси впливу задавали канонічний зразок для наслідування в офіційних текстах, визначальною рисою яких є одноманітність, уніфікованість, позитивне ставлення до діяльності партії, стереотипність. Ідеологеми формували ядро лексичної системи

тоталітарної мови, серед засадничих понять радянської ідеології – «марксизм-ленінізм», «Комуністична партія», «дружба народів», «соціалізм» тощо. Оскільки ці слова й сполуки слів надто часто повторювали, вони поступово втратили денотативне значення, перетворившись на політичні знаки з розмитою семантикою. Мовну картину світу радянської людини формували стереотипні віддієслівні іменники, що вирізнялися позитивною семантикою («зростання», «покращення», «вдосконалення», «розширення», «впровадження», «автоматизація», «механізація»), наслідком активного використання таких лексем було знеособлення процесів. В офіційно-діловому, публіцистичному і навіть у художньому стилях часто фігурувала піднесена лексика (*нові величні зрушення, священна народна пам'ять, знаменний ленінський ювілей*). Мові радянського тоталітаризму також притаманні повтори, які представлені на різних рівнях мовної ієрархії: лексичні (*все краще й краще, все більше й більше*), семантичні (*значне збільшення, просування вперед*), словотвірні (*комсомол – комсомольський, Ленін – ленінський*), словотвірні в межах синтагми (*широко висвітлити = широке висвітлення*), синтаксичні (*сказати більш образно = образно кажучи*) [34, с. 13];

- **домінування оцінки над значенням.** Значення слів, стійких сполук, речень і навіть цілих промов чи текстів у дискурсі радянського ошуканства могли бути нечіткими й незрозумілими, проте оцінка мусила бути однозначною та виразно позитивною чи негативною. М. Ґловінський пише, що в результаті виникло явище, яке він може назвати **вільною семантикою**: «Значення підпорядковане оцінці; іноді несуттєво, що це слово означає, однак суттєво те, які кваліфікатори з ним пов'язані (добрий / поганий, наш / чужий, прогресивний / реакційний тощо). Те, що завжди з'являється тільки у висловлюванні, тут з'являється вже на рівні мови» [112]. Семантику оцінного значення у радянській новомові особливо активно передавали прикметники, які доповнювали гіперболізовані або

метафоричні значення розміру, часу, швидкості, кількості, сили тощо. Протилежні, тобто негативні означення вживали у контексті згадок про капіталістичний світ: «нестерпний економічний і політичний гніт», «нестерпні суперечності» [57, с. 27];

- **квазіуточнювальні означення** на кшталт «соціалістична демократія», «соціалістичний інтернаціоналізм, «країни народної демократії» (так в СРСР називали країни Центральної Європи, які приєднали до соціалістичного табору після Другої світової війни; слово «демократія» в перекладі з грецької мови означає «влада народу», отже, прикметний «народний» є зайвим). Л. Масенко пише: «Підступність радянського політичного дискурсу полягала в тому, що він привласнював поняття, вироблені в західній гуманітарній науці, але розмив їхні значення, додавши до них уточнювальні прикметники» [57, с. 27]. Внаслідок використання тавтології як засобу впливу на свідомість населення первісне значення втрачали навіть назви морально-етичних категорій (совість, честь, мораль, правда тощо), які в стійких словосполученнях радянського періоду набували партійно-класової семантики, напр., «комуністична мораль», «робітнича совість». Ідеологізовані значення були закріплені у словниках. Слово «честь» в 11-томному «Словнику української мови» проілюстроване зокрема й «правильними» прикладами з радянської газети – «Вслухаєшся в слова молодої колгоспниці і радієш: як глибоко запали в її душу інтереси артілі, всього колективу, як дорожить вона хліборобською честю (Хлібороб України, 9, 1963, 10)» та цитатою Леніна – «Російському пролетаріатові випала на долю велика честь почати ряд революцій, які з об'єктивною неминучістю породжувались імперіалістською війною (Ленін, 31, 1973, 88)» (*обидва підкреслення наші. – М. Г.*) [86];
- **евфемізми** – маскувальні слова, які використовують з метою пом'якшення значення замість небажаних, неприйнятних у певному суспільстві лексем. Маніпуляції з евфемізмами в радянській мові тоталітаризму були

поширені у багатьох сферах життя. Розпочату Радянським Союзом війну в Афганістані (1979–1989) в дискурсі пропаганди називали «виконанням інтернаціонального обов’язку»; «мова міжнаціонального спілкування» та «загальносоюзна мова» – сполуки на позначення російської мови як державної в СРСР; за терміном «гармонійна українсько-російська двомовність» приховано спроби ідеологів русифікації витіснити українську мову з більшості сфер суспільного життя; критерій «об’єктивності» насправді означав лояльність, беззастережне виконання вказівок партії [57, с. 32–34];

- *аббревіатури і складноскорочені слова*: СРСР, УРСР, ВУЧК, ГУЛАГ (рос. «Государственное управление лагерей», або укр. калька ДУТАБ – «Державне управління таборів»), ЦК, КПРС, ВЦРСП, колгосп (укр. «колективне господарство»), Главшерсть (рос. «главное управление шерстяной промышленности»), райрада (укр. «районна рада») тощо. С. Єфремов у записі від 5 квітня 1924 року влучно зауважив: «Бо хіба ж всі ті союзи, реєстрації і т.п. – не та ж таки кріпацька залежність, що вбиває цілком людину як людину, нехтує її й робить засобом на якусь свою мету? Через те й нема тепер людини – є «спец», фахівець свого діла, орган, який мислити й за собою поряdkувати не має права. Це за його роблять інші «специ». Безперечно, що знизився самий тип держави, наблизившись до Аракчаєвсько-миколаївського ідеалів. Безперечно так само, що така держава не може існувати поруч з розвиненим громадським життям. І вийде, що або держава вб’є громадське життя (і сама вмере), або ж громадське життя розірве державу. Кінець кінцем для такої держави все одно немає завтрашнього дня. На рабах далеко не поїдеш, а не дурно ж у теперішніх радянських скороченнях корінь «раб» превалює («рабкор», «сорабкоп», «сарабіс» і десятки інших). Саме от – раб, а не робітник. Символічно виходить (підкреслення наше. – М. Г.)» [26]. Передбачення С. Єфремова щодо приреченості ідеології Радянського Союзу на поразку – здійснилися, громадське життя та громадська думка врешті вийшли з-під

контролю партії. Аббревіація та складноскорочення звужує й частково змінює початкові значення словосполучень, відкидаючи більшість притаманних асоціативних зв'язків;

- *лозунговість*, як писав М. Гловінський, – це констатація того, що має бути, спроба видавати бажане за дійсне [112]. У гаслах та інших канонічних фразах було втілено ідею єдності радянського народу. Л. Масенко вважає, що жонглювання сталими словосполуками з вивітреною семантикою породжувало тексти, які в демократичному суспільстві сприйняли б як абсурдні; дослідниця зазначає, що прикладів можна навести безліч, починаючи зі слів гімну СРСР – «Союз нерушимый республик свободных // Сплотила навеки Великая Русь». Очевидно, кремлівська влада у слові «Русь» вбачала саме Росію, а оскільки цю «великодержавну» міфологему активно пропагували впродовж багатьох століть, у свідомості росіян вона закріпилась як істина. «Словосполуки «союз нерушимый» і «навеки сплотила» за смыслом суперечать означенню республик прикметником «свободный», – пише Л. Масенко. – Проголошена «непорушність» союзів республик і «навічна» згуртованість їх заперечують поняття свободи, вільного самовиявлення» [57, с. 39]. Чимало лозунгів порушували правила логіки, наприклад, «Хай живе життя!» (фактично, дорівнює лозунгу «Хай живе комунізм!»). У деяких випадках гасла були ще й цинічними, як-от «Праця – це справа честі, сміливості й героїзму» (плакат було розміщено над входною брамою до табору Воркутлаг).

У тоталітарній системі слово виконувало особливу функцію *створення безальтернативної дійсності*. Л. Масенко розмежовує дискурс ошуканства, характерні риси якого ми описали у попередніх пунктах, та дискурс ненависті – номінації класових та політичних ворогів різних періодів радянського режиму, дегуманізація лексики і фразеології в офіційно-діловому й публіцистичному стилях за сталінської доби, терміни «фашизм», «нацизм» у (пост)радянській пропаганді. На позначення ворогів (переважно

політичних злочинців) в радянській новомові функціонували цілі синонімії ряди – «вороги народу», «відступники», «контрреволюціонери», «саботажники», «ідеологічні диверсанти», «гнила інтелігенція», «відщепенці», «агенти міжнародного імперіалізму» тощо. Кожна номінація містила компонент різко негативної оцінки, що могло спричинити найгірші наслідки для особи, затаврованої таким словом або словосполученням. С. Ларин зазначив: «Важливо було знайти слово, щоб убити наповал людину або цілий соціальний прошарок. Варто було назвати когось на зборах чи мітингу в роки Великого терору «ворогом народу» чи «шкідником», як людина вмить втрачала все – родину, близьких, саме життя. Запас подібних слів-убивць у радянському мовному дискурсі постійно поповнювався і оновлювався» [44].

Отже, мова радянського тоталітаризму була насамперед засобом генерування готових думок, потужним інструментом пропаганди й фальсифікації дійсності. Звуження лексичного складу, послаблення предметних значень слів, десемантизація, обмеження сполучувального потенціалу, переважання оцінних конотацій, зловживання безособовими дієсловами перетворили живу мову на уніфіковану застиглу систему ідеологем, лозунгів та гасел.

2.2. Лінгвоцид української мови

Трагічні події ХХ ст., особливо в контексті радянського тоталітарного спадку (революція, Голодомор, концтабори, злидні, диктатура, політична заангажованість тощо), а також світові війни «змусили людину до мовчання», як зазначила А. Матусяк. Вона додає, що саме мовчання стало єдиним способом артикулювати власний досвід [60, с. 12].

Радянська мовна політика, спираючись на висловлену К. Марксом ідею всесвітнього злиття націй і національних мов, прагнула утвердити російську мову як єдину мову інтернаціонального спілкування в СРСР. Найбільшого тиску зазнавали українці та білоруси, оскільки спорідненість цих мов із російською спрощувало «злиття мов». Ю. Шевельов вважав, що втручання у внутрішні закони мови, насадження їй чужих фонетичних, морфемних, морфологічних та ін. рис – радянський винахід, адже колонізатори зазвичай обмежуються засобами зовнішнього тиску. «Поруч цих «класичних» метод, – пише дослідник, – радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові (підкреслення наше. – М. Г.)» [105]. Практика **прихованого лінгвоциду** була впроваджена на початку 1930-х рр. – майже всі праці українських мовознавців, опубліковані до 1933 р., влада оголосила «шкідницькими й націоналістичними», «спрямованими на відрив української мови від російської» (А. Хвиля) [99]. «Український правопис» (1928), академічний «Російсько-український словник», термінологійні словники та інші важливі фахові видання було заборонено. Найпотужніші репресії почались після створення навесні 1933 року Комісії НКО (Наркомату освіти), що займалася перевіркою *роботи на мовному фронті*, тоді ж було опубліковано три Резолюції: перша – загального характеру, у ній викладено завдання, які слід беззастережно виконувати (наприклад, *«розгорнути широку роботу щодо остаточного викриття і викорінення націоналістичних викривлень на мовній ділянці»*, *«скритикувати і вилучити шкідливу продукцію, «переглянути наукову й учбову літературу»* [Коч]); у другій та третій резолюціях викладено докладні настанови, згадано українських мовознавців, чиї праці клеймовані

прикметником «націоналістичний» (Є. Тимченко, О. Курило, М. Гладкий, С. Смеречинський, М. Сулима, О. Синявський). Останній пункт започатковував суворе цензурування змісту друкованої продукції, а загалом – мови, яку радянська влада проголосила ідеологічно небезпечною.

О. Кочерга завважила три основні моменти:

- 1) резолюції написані напрочуд гарною українською мовою, автори намагалися впровадити нові приписи, проте самі ще не опанували «інновації»;
- 2) значну частину уваги в цих документах присвятили правопису;
- 3) представники Комісії багаторазово наголошують на ідеологічному та політичному підґрунті мовної (псевдо)дискусії, часто повторюють лейтмотив «націоналістичного шкідництва» і настанови про доцільність прилаштування української мови до норм і правил російської, напр., *«у перекладі слів і фразеології не вносити штучної відмежованості української мови від російської»* або *«в жодному разі штучно й тенденційно не обминати спільних для обох мов елементів, зокрема й слів інтернаціонального походження»* [39].

А. Хвиля, в.о. першого заступника наркома освіти УСРР (1933–1936), один із найпалкіших ідеологів *русифікації української мови*, «політичним шкідництвом» в офіційному правописі 1928 р. вважав ухвалення західноукраїнської традиції відтворення запозичень: фонетичні та граматичні форми таких слів відрізнялися від форм східноукраїнського варіанту, де їхнє написання й вимова були відтворені згідно з російською традицією. Щодо заміни м'якого л у словах іншомовного походження (*баляда, лябораторія, лампа, платформа* тощо) він писав: «...треба зазначити, що таке пом'якшення «л» відривало українську мову літературну не на мовну практику багатомільйонних українських мас на Радянській Україні, а орієнтувало цю мову на галицьку мовну практику, яка далека багатомільйонним працюючим масам Радянської України» [99]. Цікаво, що А. Хвиля народився в с. Рингач (нині – Новоселицький район Чернівецької

області), значна частина його життя пов'язана з Буковиною та Бессарабією, відповідно, «галицька мовна практика» та «західноукраїнська мовна традиція» не були для нього чимось далеким і штучним.

Із правопису 1928 р. було усунено форми двоїни (*дві руці, три квіти*), обмежено вживання знахідного відмінка у словосполученнях на зразок «веду хлопці», «бачу молодиці»; змінено форми числівників з початковим **пів-** (*півтретя, півсьома*); ліквідовано паралельні форми в частині іменників у Р. в. (*статтів / статтей, бабів / баб, хатів / хат* – залишили лише другий варіант *статтей, баб, хат*), кличний відмінок почали називати кличною формою (адже в російській мові спеціальні закінчення наявні лише в кількох давніх, запозичених з церковнослов'янської мови, звертаннях: *Боже, Отче, Богородице*); у деяких дієсловах із питомим для української мови префіксом **з-** (*зформувати, зфабрикувати, зфотографувати*) його було замінено на типовий для російської мови **с-** (*сформувати, сфабрикувати, сфотографувати*). Правописні реформи 1933 року кардинально змінили траєкторію розвитку української мови. «Нищівних ударів у цей же час зазнала школа термінознавства, яка склалась у попередній період. Після фізичної розправи з мовознавцями, що встигли укласти десятки термінологічних словників, проведене в 1933 р. «викорінення, знищення націоналістичного коріння на мовному фронті» цілковито змінило засади творення терміносистем», – зазначила Л. Масенко, яка є однією з упорядниць важливої праці «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду». Було скасовано сотні термінів, запропонованих вітчизняними мовознавцями у 1920 – на поч. 1930 рр.; лише кілька років тому українці почали повертати із забуття слова й словосполучення на кшталт «реченець» (=дедлайн), «копаний м'яч» (=футбол) тощо. Нині ці терміни, створені на питоми українській основі, функціонують здебільшого в розмовному та художньому стилях.

Прибічники лінгвоциду вбачали націоналізм навіть у математичній термінології: «(...) самобутність, під маскою якої спотворювалась українська мова на ділянці термінологічній, спрямувала розвиток української мови на

буржуазні полоністичні шляхи» [22]. У математиці й досі використовують слово «круг» замість запропонованого майже століття тому в «Словнику математичних термінів» українського відповідника «кільце», у географії – «часовий пояс» замість «крила годинного», «туманність» замість «мряковини» тощо.

Поруч зі штучним поняттям «мовного націоналізму» функціонувало ще одне – «український фашизм», так після згортання політики українізації таврували все українське мовознавство, наукові видання Інституту української наукової мови, Науково-дослідного інституту мовознавства, усі праці, які не відповідали політиці «злиття мов». Г. Сабалдир навіть закликав знищити «Нариси з української синтакси» С. Смерчинського, оскільки, як він писав, «важко, мабуть, знайти виразніший націоналістичний твір в українському мовознавстві, де так чітко й войовниче сформовані ідеї українського фашизму в мовознавстві» [81].

Політику зросійщення української мови дещо призупинило приєднання до УРСР західних територій України у 1939 р.; воно супроводжувалось вивезенням і знищенням місцевої інтелігенції, позірною українізацією різних сфер життя, пошуком політичних злочинців і ненадійних елементів тощо. Упродовж Другої світової війни кордони змістилися, тож радянська влада на цих землях остаточно закріпилася лише у 1945 р.

У 1950–1960-х роках простежуємо тенденцію до зменшення кількості друкованої продукції українською мовою – з 80% у 1950 р. до 66% у 1963 р. (українськомовні видання в СРСР становили 4,3% від загальних накладів – при тому, що на території союзу станом на 1963 рік проживало 17% українського населення). Така ж ситуація була з періодичними виданнями: російськомовні газети, журнали та збірники вже у 1967 р. переважали українськомовні [57, с. 19]. Це також пов'язано з тим, що на початку 1960-х років М. Хрущов у тексті своєї промови на XXII з'їзді КПРС проголосив російську другою рідною мовою неросійських народів СРСР, тезу невдовзі поширили в усіх ЗМІ та закріпили у сфері гуманітарних наук. Уже в 1962 р.

І. Білодід, тодішній директор Інституту мовознавства АН УРСР, видав працю «Російська мова – мова міжнаціонального спілкування народів СРСР», у якій описував «допомогу російської мови в розвитку літературних мов соціалістичних націй», її роль у зближенні народів на шляху до «повної єдності», звеличував міжнаціональне спілкування «другою рідною мовою» тощо [6]. Масове насадження російської лексики, засилля кальок, запозичення іншомовної термінології за посередництва російської мови він трактував як «творчу допомогу російської мови», применшуючи розвинутість і самобутність української мови. «На початку 1970-х рр., – зазначає Л. Масенко, – московське компартійне керівництво вирішило, що процеси етномовної фіксації, принаймні в УРСР і БРСР, досягли тієї межі, коли «друга рідна мова» фактично перейняла всі функції питомих рідних мов – української і білоруської, відтак процес «стирання національних відмінностей» у цих республіках можна вважати завершеним (підкреслення наше. – М. Г.)» [57, с. 23]. 30 березня 1971 року Л. Брежнєв у звітній доповіді XXIV з'їзду КПРС проголосив постанову нової історичної спільноти, наднаціональної єдності – радянського народу. Мовно-культурна політика доби Брежнєва була наближена до практики русифікації 1930-х років. В. Щербицький, перший секретар ЦК Компартії України у період від 1972 до 1988 р., остаточно проголосив російську мову рідною українцям «по праву»: «Сьогодні в процесі культурного будівництва, як ніколи, підвищується роль і значення російської мови, яка по праву є другою рідною мовою у нас в республіці і яка стала загальновизнаним засобом взаємного спілкування всіх націй і народностей СРСР» [107].

Відомий український письменник Є. Сверстюк описує русифікований Київ 1960–1970-х рр. так: «Той Київ був чужий. Мурашник. Пасинки долі жили без прописки, без квартири і часто без роботи. Київ належав чужому богові і розмовляв чужою мовою. Тут 10 років ходили за мною шпики. Тут заарештували нас, як злочинців, і ув'язнили в сірому домі навпроти Св. Софії. Але Софійський собор, небо і сонце над ним, гори, парки, Дніпро,

– все це належало нам, і ми це відчували. То був наш Новий Єрусалим, і ми його наповнювали любов'ю і святом зустрічей» [82].

У другій половині 1970-х рр. було створено Українську Гельсінську групу, до якої входили Євген Сверстюк, Микола Руденко, Олекса Тихий, Володимир Романюк, Олесь Бердник та ін. культурні й громадські діячі, які виступали із заявами, петиціями, зверненнями про захист прав людини в СРСР і передавали на Захід інформацію про порушення. За проукраїнську позицію письменник поплатився багатьма роками ув'язнення.

1978 року було видано Постанову ЦК КПРС про посилення вивчення та викладання російської мови і літератури в закладах освіти, а також про підвищення заробітної плати на 15% вчителям російської мови. Художня література і переклади – були об'єктами останнього найпотужнішого наступу Партії на українську мову, адже вони за своєю природою протистоять уніфікації. Навіть в умовах цензури, накидання політичних штампів та ін. обмежень українські письменники й перекладачі продовжили працювати. Важливе значення для українців має творчість шістдесятників, зокрема Дмитра Павличка, Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Михайлини Коцюбинської, Івана Дзюби, Володимира Дрозда, В'ячеслава Чорновола, Василя Симоненка, Івана Світличного, Василя Стуса, Валерія Шевчука та інших.

Отже, специфіка лінгвоциду в період 1930–1980-х рр. полягала в спробах обмежити функціонал української мови з метою знищення її самобутності. Нехарактерні риси, прищеплені в радянські часи, досі залишаються нормою правопису, мовці сприймають їх як питомо українські. У найновішій редакції (2019) здійснено спробу повернення деяких особливостей правопису 1928 р., які є частиною української орфографічної традиції. Водночас правописна комісія вказувала на те, що мовна практика українців другої половини XX ст. – початку XXI ст. вже увійшла в орфографічну традицію, упорядники вважають, що слід зважати на історичні особливості, проте орієнтуватися на сучасний стан мови.

2.3. Проблема російсько-українського білінгвізму

Проблема масової двомовності в моноетнічних державах у більшості випадків спричинена колоніальною залежністю, адже в умовах територіальної й культурної окупації людям доводиться вивчати мову колонізаторів, послуговуватися нею у визначених владою обставинах. Польський дослідник Єжи Велюньський стверджує, що двомовних народів не існує – так само, як немає дитини, в якій б було кілька біологічних матерів [35], відповідно, це явище спричинене дисбалансом. Асиметричний масовий білінгвізм призводить до звуження сфери використання рідної мови, до того ж, як пише Лофті Гаруді Г. С., «підриває її коріння з середини, створюючи родючий ґрунт для внутрішніх розладів, активно підтримуючи процес змішування мов» [45].

Питання індивідуального та колективного білінгвізму привертало увагу багатьох науковців, основи наукового осмислення цього явища закладені у працях І. Бодуена де Куртене, Л. Щерби, П. Фортунатова, О. Шахматова та ін., проте систематичний підхід у дослідженнях було вироблено в 60–70-х рр. ХХ ст. Радянські мовознавці зосереджували увагу переважно на теоретичних аспектах соціолінгвістики, розробляли поняттєвий апарат і аналізували феномен двомовності. У СРСР наука (особливо – гуманітарна сфера) була підпорядкована постулатам партії, а оскільки кремлівська влада провадила політику мовної асиміляції, двомовність підпорядкованих країн не проблемою – радше позитивним наслідком. Натомість у європейській та американській лінгвістиці цей феномен вивчали значно активніше. Вагомий внесок у розвиток студій зробили У. Вайнрайх, Ф. Грожан, Е. Гауген, Г. Шугардт, Дж. Фішман, У. Ламберт, Р. Белл та ін. Вони аналізували явища білінгвізму й диглосії, класифікували характерні риси, досліджували проблеми мовної інтерференції, мовну поведінку білінгвів, вплив на психологію мовної особистості тощо. У сучасному українському мовознавстві вчені найчастіше працюють з темою російсько-українського

білінгвізму; вивченню цього питання присвячені праці багатьох дослідників, зокрема Л. Масенко, О. Ткаченка, Я. Радевича-Винницького, О. Чередниченка, С. Соколової, Г. Яворської, Л. Панасюка, П. Селігея та ін. [58, с. 130–131].

У науковому дискурсі існують різні визначення двомовності. Російські дослідники радянського періоду трактували її як вільне володіння двома мовами (О. Ахманова, Ю. Дешерієв,) [2, с. 125; 21, с. 22], як наближення рівня володіння другою мовою до рівня володіння першою, або ж рідною (В. Аврорін) [1, с. 51] або ж як співіснування в індивідуальній чи народній свідомості рідної та набутої мов (В. Бондалетов) [7, с. 82]. Частина науковців розглядають це явище як почергове використання двох мов залежно від екстралінгвальних обставин, зокрема в енциклопедії «Українська мова» пропонують таке визначення: «Білінгвізм – це практика індивідуального або колективного використання двох мов у межах однієї держави або соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах» [94, с. 131].

Єврейсько-американський лінгвіст У. Вайнрайх трактує білінгвізм як практику почергового використання двох мов. Він запропонував і використовував у власних працях термін «мовний контакт». За словами дослідника, «(...) дві або декілька мов перебувають у взаємодії, якщо ними поперемінно користується та сама особа. Таким чином, здійснення контакту відбувається між індивідами, які користуються мовою» [9, с. 22]. Згодом це визначення доповнювали й переосмислювали інші мовознавці. Український вчений Ю. Жлуктенко детально проаналізував тему мовних контактів у працях «Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики» (1966) [28] та «Лингвистические аспекты двуязычия» (1974) [27], він зазначав: «Для того, щоб дві або більше мови почали взаємодіяти, вони повинні до такої міри локально наблизитись одна до одної, щоб між ними встановилися певні міжмовні, або інтерлінгвістичні, зв'язки, які прийнято називати мовними контактами» [28]. У результаті тривалої русифікації та внаслідок недостатнього рівня розвитку мовної свідомості частини населення,

російсько-українські мовні контакти спричинили появу суржика, який був перехідним етапом до одномовності. Л. Масенко завважила, якщо друга мова поступово переймає всі функції рідної, то виникає реальна загроза знищення рідної мови та перетворення двомовців на одномовців» [56, с. 8]. У такому разі ситуацію не можна назвати адекватною взаємодією мов – це руйнівна стихія. Бездіяльність в проблемі захисту мови колонізованого народу може призвести до жахливих наслідків. Унаслідок лінгвоциду, вимушеної чи добровільної асиміляції населення, русифікації та низки інших чинників, українська мова впродовж тривалого часу перебувала у стані «виживання».

Російська експансія триває понад три століття, відтак навіть після відновлення незалежності України мовна ситуація відчутно не покращилась – насамперед через невдалу мовну політику, адже влада держави тривалий час вагалась між східним і західним векторами прямування; як зауважує Л. Масенко, такий *буферний* стан «спричинив несинхронізований мовно-культурний розвиток різних її частин» [55], факторами впливу на актуальне становище української мови було також недостатнє фінансування українськомовного культурного продукту, комплекс меншовартості, байдужість частини населення, спільний з росіянами культурний простір, а з 2014 року – російська збройна агресія й окупація частини територій. Напад супроводжувався антиукраїнською пропагандою серед місцевого населення, основний акцент був начебто в небажанні знати, вивчати й розмовляти українською мовою. Після Голодомору в центральних та східних областях, а відтак масового заселення етнічних росіян, радянська (московська) влада почала активно поширювати міф про російськомовність «Східної України» й українськомовність «Західної», його активно підтримали на телебаченні, у кінематографі, у радіопрограмах та в літературі. На цьому ґрунті виник стереотип, який досі активно «працює» на злочинний путінський режим як виправдання загарбницької війни.

Російська пропаганда також вплинула на частину населення України, адже мовці схильні відчувати схильність і довіру до етносу, з яким їх поєднує

спільномовність. Англійський філософ та політичний економіст Джон Стюарт Мілль ще у XIX ст. зазначив: «Серед людей, яким бракує почуття солідарності, особливо якщо вони читають та розмовляють різними мовами, не може існувати спільна громадська думка, необхідна для діяльності представницького врядування. Впливи, які формують громадську думку – і, отже, визначають ухвалення політичних рішень, – будуть різними у різних частинах країни. В одній частині будуть довіряти зовсім іншій категорії лідерів, ніж в іншій» [115]. Результати соціологічних досліджень, на які ми посилалися в першому розділі, підтверджують правдивість цього висловлення, адже російськомовні громадяни України більш вразливі до російської пропаганди, їхня громадянська позиція частіше, ніж в українськомовних, відзначається байдужістю.

Заклики «не зачіпати мовне питання» – свідоме або неусвідомлене загравання з Росією, для якої мовне питання є найважливішим складником захоплення нових територій. 22 червня 2006 р. президент Росії Володимир Путін підписав Указ № 637 «Про заходи зі сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співгромадян, які проживають за кордоном». 28 березня 2022 року, через місяць після початку повномасштабного вторгнення російських військ до України, перший заступник голови комітету Держдуми у справах СНД, євразійської інтеграції та зв'язків, Константін Заулін, вніс законопроект, відповідно до якого пропонує вважати співвітчизниками носіїв російської мови незалежно від їхнього місця проживання.

Проф. П. Ковалів у 1944 р. писав, що доки представник народу – незалежно від того, де він знаходиться – розмовляє державною мовою, він відчуває себе частиною органічного цілого: німець в Україні, в Австралії чи в Туреччині відчуватиме себе німцем і припинить ним бути лише коли розучиться розмовляти німецькою чи втратить національну свідомість. Він додає: «Дуже багато яскравих прикладів можна бачити з історії української нації, що довгий час перебувала під утиском російської нації. Ми ще й тепер

дуже часто натрапляємо на факти, коли частина українського населення, переважно з інтелігенції, не може чітко визначати, до якої нації — української чи російської — вона належить, дарма що люди ці народилися й виховувалися в Україні. А деякі з них, що в душі їх згасла вже остання іскра українства, відверто признаються, що вони російської національності» [37].

Пропаганда робить основний акцент на спільномовності — саме це є визначальним фактором впливу на свідомість населення, коли з одного боку — для внутрішнього споживача створюють образ нещасного російськомовного українця, який благає про допомогу «великої батьківщини», а з іншого — російськомовних українців намагаються переконати, що з Росією їх поєднують глибинні ментальні зв'язки, т. зв. «духовні скрепи». Російська влада відверто маніпулює бажанням «захищати» саме російськомовних. В Україні, з навіть огляду на масовий білінгвізм, немає жодної винятково російськомовної області. Колаборант і псевдожурналіст О. Чаленко, який до 2014 року активно виступав як запрошений гість на телеканалі «Інтер», а з початку АТО втік до Москви, в інтерв'ю для РуускаяІдея («Захар Прилепин и украинский вопрос», 2016) сказав: «Так, є українська мова, українська абетка, українська література, вишиванки, шаровари, українська «історія», українські національні «герої». Є мільйони людей, які щиро вважають себе українцями, але, тим не менш, ніяких «українців» у природі не існує. Просто всі ці «мови» і «українські літератури» існують автономно від тих людей, які проживають на території сучасної України, і ніяк з ними не перетинаються. Чому не перетинаються? Та тому, що приблизно 90% громадян України є абсолютно російськими людьми. Ніяку «мову» і взагалі нічого «українського» вони у своєму побуті не використовують» (*переклад з російської наш. — М. Г.*) [102]. Аморальність колаборанта була довершена зловтішанням зі знищення всього українського на тимчасово окупованих українських територіях. «Впродовж останніх двох років я часто їжджу на Донбас, раз на один-два місяці. І ось, що я помітив — Україна за ці два роки зникла з Донбасу, розчинилась. Немає української

влади, немає української мови (в школі її ще вивчають раз на тиждень як мову народів Донбасу, але у випадку, якщо ці уроки зникнуть, ніхто про них не згадає і не пошкодує)... Так само й українство без жалю зникне з життя «українців» Новоросії та Малоросії, коли Україна на цих територіях буде скасована, а вони знову ввійдуть в склад Росії» [102]. Навіть ці позбавлені здорового глузду висловлювання свідчать про страх російської пропаганди перед усім українським. Державна мова є одним із найважливішим складників національної безпеки та цілісності України.

Від початку повномасштабної війни багато українців відмовилась не лише від російської мови, але й від будь-яких культурних перетинів із агресорами. Більшість націй проходили шлях «мовна свідомість – національна свідомість – державна свідомість», натомість в Україні спрацьовує формула «державна свідомість – національна свідомість – мовна свідомість» [83, с. 5].

І. Білодід писав, що двомовність в Україні відзначена однаково високим знанням обох мов (насамперед – російської та української) й рівномірним їх використанням в усіх функціональних стилях [5]. Проте ситуація насправді інша – ті українці, які здобували освіту українською мовою, а російську знають з усного спілкування, найчастіше припускаються багатьох помилок на письмі. Після початку повномасштабної війни в усіх стилях мовлення, зокрема й у розмовному, українська мова поступово посідає чільні позиції, про що свідчать результати різних соціологічних опитувань. Журналіст Лесь Белей, посилаючись на дослідження КМІС, стверджує, що від 24.02.2022 р. близько 10–20% українців змінили своє ставлення до державної мови на краще [4]. У серпні 2023 року група провела анкетування, щоб простежити тенденції та закономірності трансформацій мовної поведінки, особливості перемикування кодів (перехід з російської на українську – і навпаки), ситуативне використання російської мови у спілкуванні та споживання російськомовного контенту. В опитуванні взяли

участь люди з різних областей України, загалом 1520 респондентів віком від 13 до 70 років.

Серед учасників дослідження була виявлена тенденція до збільшення використання української мови (на 31%), також зросла двомовність із переважанням української (на 24%). Водночас зменшилась група двомовних респондентів, які в спілкуванні надають перевагу російській (на 36%). Повна принципова російськомовність зменшилась на 18%, респонденти увійшли в групи двомовних із переважанням російської або української мови (див. графік «Динаміка варіантів мовної поведінки»). Анкетувальники поставили запитання про бажану мовну поведінку в майбутньому – найпопулярнішим варіантом є повна українськомовність.

Російська агресія пришвидшила різні процеси в свідомості та самоідентифікації громадян, об'єднавши українців навколо спільної ідеї – перемоги над ворогом. Попри численні маніпуляції щодо «прав русскоязычных», «насильницької українізації» тощо, українська мова в Україні нарешті опинилася у відносно привілейованій позиції. Натомість заклики спілкуватися російською чи бойкотувати державну мову в нинішніх умовах можуть сприйняти як сепаратизм.

Частина білінгвів, які ситуативно переходили на російську залежно від мови, якою спілкується співрозмовник, зменшилась. Найбільші зміни відбулися в групі «українськомовних із переходом на російську», куди

увійшли 42% респондентів із групи «російськомовних із переходом на українську». 20% респондентів зберегло модель мовної поведінки такою, як і до повномасштабної війни. Анкетування засвідчило про масові трансформаційні процеси в свідомості носіїв [4].

Отже, подолати постколоніальну ситуацію білінгвізму нелегко, але цілком реально. Двомовність в сучасній Україні – явище, протилежне до русифікації. Наразі це перехідний етап до українськомовності. Повномасштабне вторгнення – суттєвий стрес-фактор, який спонукав до активних дій, проте з поступовою адаптацією до реалій воєнного часу, у зв'язку з переїздом тощо певна кількість українців повертається до звичної мовної практики, відкладаючи вивчення української мови або спілкування нею. В українському мовознавстві це явище недостатньо досліджене, адже процес досі приває й складно передбачити, якою буде ситуація через 10–15 років.

2.4. Риторика спротиву: Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція гідності (2013–2014)

Латинське слово «*revolutio*» (перетворення, змінення) почали використовувати ще в період пізньої античності. Українська політологиня Т. Бевз пише, що у пізньолатинських текстах цей термін означав «звернення», а в часи Середньовіччя його трактували як астрономічний феномен руху світил довкола Землі. «Відомо також, що в епоху Середньовіччя поняття «революція» означало «револьвер», – додає науковця. – У XII ст. цей термін у його астрономічному значенні з'явився і у європейських мовах. У XIV ст. його почали вживати у політичному сенсі для

позначення громадянського безладу та зміни влади (зокрема, в Італії, де такі зміни були звичайними подіями у житті міст-держав)» [3].

Змістове наповнення лексеми змінювалось та розширювалось залежно від різних обставин. Вперше у звичному для сучасних людей, політичному, значенні слово використав італійський дослідник Дж. Віллані. Втім, у XV, XVI і частково у XVII ст. «революція» найчастіше означала хаотичні зміни (переважно з констатацією безладу чи катастрофічних наслідків). А. Магун зауважив: «Важко сказати, чи був такий політичний термін свого роду метафоричним запозиченням астрономічного поняття (як стверджували, приміром, Ганна Арендт, Райнгарт Козелек та його співавтори), чи розвивався незалежно (як доводить Ілан Рахум). Останнє припущення теж виглядає цілком ймовірним, оскільки політичне трактування добре відповідало середньовічному баченню світової історії у вигляді циклічної, руйнівної та перемінливої долі (*fortuna*)» [48]. За словами Г. Кравець, у XVII ст. термін «революція» використовували лише в контексті англійської громадянської війни 1640–1650 рр. В офіційному дискурсі інших країн на позначення масових протестів функціонували інші слова – з виразно негативним значенням, на кшталт «повстання», «бунт», «заколот» тощо [40, с. 44]. Упродовж XVIII–XX ст. під впливом активних суспільних, історичних, наукових та ін. зрушень лексема «революція» надійно закріпилась у політичному значенні.

Результатом успішної революції вважають створення нового соціального та політичного ладу із врахуванням потреб населення. Зазвичай процес займає тривалий проміжок часу й вимагає зусиль, насамперед – готовності народу до змін й усвідомлення необхідності реформування, що позначаються на звичному устрою та на житті пересічних громадян країни. Втім, саме після революцій держави зазвичай вступають в період пришвидшеного розвитку. Аналізуючи особливості революцій на пострадянському ґрунті, Г. Кравець зауважила: «Практика застосування революцій як форми демократичного переходу в країнах пострадянського

простору довела факт зміни змісту та форми протікання революції, перетворивши її на механізм зміни влади, внаслідок чого змінюється не стільки політичний режим, а лише владна еліта, яка формулює вектор всього національного політичного процесу як його провідний суб'єкт» [48, с. 48].

Революції в Україні мають часову тяглість і є прийнятною для суспільства формою протесту, що свідчить про демократичність українського суспільства. З-поміж новітніх, які вплинули на хід вітчизняної історії, можна виділити Революцію на граніті 1990 р., Помаранчеву революцію 2004 р. та Революцію Гідності 2013–2014 рр. Для протестувальників важливо висловити наболіле, зартикулювати власне бачення вирішення конфлікту й озвучити цінності так, щоб їх почули. Одним із найважливіших факторів успіху боротьби є правильне визначення мети та засобів досягнення результату. Революція починається з усвідомлення й приговорення важливих для суспільства проблем і є реакцією на незадовільні дії з боку влади або на позицію, яка суперечить бажанням народу.

Американські дослідники у тексті «The Rhetoric and Strategies of Agitation» визначили кілька етапів підготовки до масових протестів: петиції, поширення ідей (створення гасел, слоганів, політичних листівок та інших агітаційно-інформаційних матеріалів, відомі або спеціально створені пісні тощо), формування ядра спільноти, поляризація противників, ненасильницький спротив, ескалація конфлікту та початок конфронтації, *етап Ганді й партизанів* (поєднання мирного і бойового спротивів), революція [118, с. 22]. Мова відіграє важливу роль на кожному з етапів – починаючи від написання петицій, прохань чи позовів і завершуючи відповідною риторикою під час виступів на революції. Н. Трач пише, що на фазі поляризації мова стає інструментом зображення влади у негативному світлі, на цьому етапі зазвичай виникає вербальна агресія, використання жаргону тощо, натомість «на етапі ненасильницького спротиву важливими є значна фізична присутність протестувальників та економічні страйки, бойкоти, свідоме порушення законів, мова на цій стадії діє як інструмент

формулювання вимог» [92, с. 90]. У період конфронтації та ескалації конфлікту зростає вербальна та невербальна агресія, плакати замінюють різними графіті, часто на державних будівлях, які є символами влади.

Революція на граніті – кампанія акцій ненасильницької громадянської непокори в УРСР, протести відбувалися з 2 до 17 жовтня 1990 р. Організована українською молоддю, яка вимагала гарантій недопущення підписання нового союзного договору, перевиборів Верховної Ради УРСР з умовою багатопартійності, націоналізації майна комуністичної партії України й ЛКСМУ, відставки голови Ради Міністрів УРСР, повернення українських солдатів, проходження військової служби для громадян України винятково на території республіки. Ідея зародилася в середовищі Студентського товариства Львова, офіційно зареєстрованого 25 травня 1989 року. Революція була спланована і досконало продумана, на спільній нараді заздалегідь ухвалили рішення про дату, створили раду з трьох студентів-голодувальників, узгодили вимоги, усі акції базувалися на дисципліні й відбувалися законно. 4 жовтня з-поміж 151 учасників голодування було 3 дівчини – Соломія Павличко, Анжеліка Рудницька, Марія Бурмака. Протестувальники мали розпізнавальну символіку – стрічки чорного та білого кольорів. В. Крючков, секретар парткому Київського політехнічного інституту, виділив розкладачки для голодувальників, народні депутати Ленінської народної ради забезпечили матрацами, простирадлами, рушниками тощо [75]. Кияни щодня приносили термоси з окропом, теплі речі, ковдри, квіти і навіть гроші. М. Свистович пише: «В нас після голодування залишилось 760 тис. рублів. Це страшні гроші, для радянської людини. Ми їх потім витратили на агітацію за незалежність України» [33]. За спогадами очевидців, опублікованими на сайті музею Революції Гідності, «мітингувальники здобували щоразу більший авторитет, коли підтримку висловлювали відомі люди, такі як поетеса Ліна Костенко. Акторка Ніла Крюкова навіть приєдналася до голодування. А письменник

Олесь Гончар на площі прилюдно спалив членський квиток Комуністичної партії Радянського Союзу» [75].

Успіх ненасильницької акції відкрив нові можливості для українського суспільства, заклав традицію демократичних протестів і змінив вектор історичного та геополітичного розвитку України. Революція вплинула також на вироблення між людських стосунків у суспільстві, адже саме студенти «легалізували» звертання *пане/-ні* замість партійного *товаришу/-ко*. Р. Хотин пише: «Під час розмови, яку знімала телекамера новин «Українського телебачення», що мало тоді монополію на теленовини в республіці – Олесь Доній твердо звертався до Леоніда Кравчука – «Пане Леоніде». Коли цю розмову – не всю, а її частини – показало ввечері телебачення, багато хто був заскочений. Вперше до Кравчука звернулись не «Товариш», а «Пан», та ще й по старому українському звичаю з передрадянських часів – не «Пан Кравчук», а «Пане Леоніде», по імені, – та ще й у правильній кличній формі!» [100]. Анжеліка Рудницька, співачка, учасниця Революції на граніті, в коментарі для Радіо Свобода додає: «Тоді це сприйнялося як «нахабство» молодого активіста, який раптом не традиційно звернувся, а якось інакше. Але це було здорово, бо якщо змінюватися – то треба змінювати все. Треба змінювати підходи, треба змінювати слова, сенси (підкреслення наше. – М. Г.). Ми ж не були такими революціонерами, які все хотіли зламати – ми були революціонерами, які хотіли відновити українську державність, українськість в Україні, україноцентричність» [100].

Помаранчева революція (Помаранчевий майдан) – кампанія мітингів, пікетів, страйків та ін. виявів громадянської непокори, що тривала з 21 листопада до 8 грудня, участь у масових акціях взяли близько пів мільйона українців. Організована прихильниками В. Ющенка, який був основним кандидатом від опозиції під час президентських виборів. Хвиля протесту почалась одразу після оголошення Центральною виборчою комісією сфальсифікованих результатів, що свідчили про перемогу В. Януковича. Мітингувальники виступали під помаранчевими стягами –

символікою партії «Наша Україна». Наслідки революції – перетворення України на парламентсько-президентську республіку, перевибори й остаточна перемога В. Ющенка, врівноваження суспільних настроїв. Політична верхівка почала дослуховуватись до інтересів громадян, проте виник популізм, який перешкоджав ухваленню реальних реформ.

Користувач «Юрій» з Києва у 2005 р. під час інтернет-дискусії на сайті BBC написав: «"Помаранчева Революція", "Майдан" – це синоніми свободи та справедливості. Особисто я не був прихильником В.Ющенка, але я не бачив свого майбутнього в країні Кучми-Януковича. "Помаранчева Революція" розширила мій світогляд. Вона показала, що таке воля народу, що таке свобода. Зараз опозиційні політики, тобто колишні представники влади, лукаво говорять про зраду ідеалів "Майдану". Я думаю, що вони просто не розуміють, що не можна їх зрадити, бо свобода – це найголовніше! Це те, заради чого вмирали мої пращури. Люди масово не виходять на майдани заради грошей, але вони виходять заради справедливості» [50].

Гасла Помаранчевої революції – «Ющенко, Так!», «Бандитам – тюрми!», «Закон один для всіх», «Міліція з народом», «Кучму геть!», проте найважливішими симолами стали слогани «Схід і захід разом!», «Свободу не спинити» і «Разом нас багато, нас не подолати!» – неофіційний гімн революції. Музичний гурт «Гринджоли» створив пісню з однойменною назвою, автори тексту Роман Калин, Роман Костюк, Микола Кулініч. Композицію обрали для презентації України на «Євробаченні» 2005 р., що проходило в Києві.

Революція Гідності розпочалась 21 листопада 2013 року, коли на майдан Незалежності прийшли перші мітингувальники, що виступили проти не підписання Угоди про асоціацію з ЄС на користь зближення з Росією. Протест, навіть попри жорстокі спроби придушення з боку влади, тривав 94 дні. Феномен Майдану полягає в масштабній самоорганізації громадян, адже впродовж трьох місяців в акціях протесту взяли участь близько 6,5 мільйонів українців. Режим В. Януковича призвів українське суспільство до апатії і, як

зауважила Н. Трач, єдиною розвагою для народу були постійні ляпи президента, прем'єра та інших політиків: *«Усі ці падання вінків, плутання географічних назв, йолки, анни ахметови, увікни Україну, кровососі, абещанкі, бімби і вагіни, папєреднікі і покращення, разводи котят, професори і казли настільки увійшли в наше життя, що ми почали думати, що так і має відбуватися звична політична риторика. «Вивітрення сенсів» чітко сигналізувало про те, що в державі панує недемократичний режим, для якого діалог із народом непотрібний і неможливий»* [92, с. 6–7]. Мовні помилки, суржик і низька мовленнєва культура політиків того часу й досі є продуктивною темою для мемів та жартівливих відеодобірок, які не втрачають актуальності серед користувачів соцмереж.

У 2013 році зневіра в політичному режимі сягнула апогею – громадяни втомилися від обіцянок, фальшивих гасел і неможливості обирати вектор руху держави. Початок Євромайдану пов'язують із дописом журналіста, політика Мустафи Найєма. 21 листопада 2013 року на своїй фейсбук-сторінці він оприлюднив: *«Гаразд, серйозно. Ось хто сьогодні до півночі готовий вийти на майдан? Лайки не враховуються. Лише коментарі під цим дописом зі словами «Я готовий». Щойно нарахується понад тисяча, будемо організовуватись»* [49]. Впродовж революції в соцмережах активно використовували гештеги #Euromaydan, #StopRussia, #StopPutin та ін. Н. Трач називає їх *«лаконічними мовними засобами організації протестувальників та висловлення й поширення ідей»* [92, с. 14]. У сучасному глобалізованому світі інтернет, беззаперечно, впливає на різнобічне висвітлення перебігу подій, дає змогу поширювати ідеї на велику аудиторію з будь-яких куточків планети, тому важливим фактором успіху була перемога революції в інформаційній війні.

У період Революції Гідності відбулося активне наповнення лексичного запасу мовців термінами, що були на периферії слововжитку: *анексія, барикади, батальйон, бойовик, гуманітарна катастрофа, міномет, сепаратист, штурм* тощо. У повсякденне мовлення повернулися історизми

та архаїзми на кшталт *віче, орда, сотня, чота*. Було створено багато нових лексем: *євролюція, єврокарма, ленінопад, майданізація, тітушки* та ін. Н. Поліщук, наголосила на потужній силі творчої мовної стихії: «Революція на Майдані й наступні за нею події в Криму та на Донбасі ввели в ужиток українців цілий ряд нових слів і понять. Прихильники й противники Майдану, автори-журналісти, відомі політологи та громадські діячі не скупилися на креатив і винахідливість протягом цих процесів, завдяки чому події, що розділили історію країни на до і після, отримали власні мовні визначення» [70]. Саме після Євромайдану в мовлення увійшло багато символів та «кодів», які й досі активно функціонують. Нові лексеми обігравали в жартівливих політичних гаслах – «Титушки это не стильно», «Хай тітушки ходять боком, з новим щастям, з Новим роком!» (новорічне привітання від Посольства США в Україні); «Янукович подарешт», «Територія вільна від беркутушок» (друком наліпок із цими слоганами займалася політична партія «Демальянс»). Під час Євромайдану в українському суспільстві відбулося переосмислення понять *екстремізм, фашизм, націоналізм, провокація*. Було очевидно, що ці та інші терміни, які активно використовує російська пропаганда, потребували уточнення, адже через розмитість і невизначеність понять таврувати «екстремістом» чи «фашистом» можна будь-кого, хто вболіває за долю своєї країни і бажає їй кращого майбутнього.

Сучасний український письменник, філософ Т. Прохасько влучно підкреслив вербальний складник соціокультурного простору революції: «Для історії нашого народу ці дні й тижні мають ще й таке найвагоміше значення, що заговорили всі, повернувши собі здатність мови. За цей час було проговорено, виказано, сформульовано стільки думок, ідей, відчуттів, емоцій і мрій, що чогось подібного можна іноді чекати роками. Ми стали по-справжньому мислячими істотами, бо наше мислення з неймовірною інтенсивністю шукало й знаходило слова, словосполучення, речення, абзаци й вигукі. Важко переоцінити той момент, коли німий починає говорити, бо

такі моменти класифікуються як диво» [73]. Цінності «самовираження» почали домінувати над цінностями «виживання». Суспільство, яке переймається за власний розвиток та майбутнє й не має страху перед владою, менш схильне до авторитаризму. Про це свідчить популярний в часи Євромайдану слоган «Я – крапля в океані, який змінить Україну» (виник після побиття беркутівцями студентів), що трансформувався в гасла «Ми – океан, а не ковзанка», «За краплею стоїть океан», «З крапель складається океан», «Океан злити неможливо» та ін. Д. Десятерик пояснює метафору так: «Якоїсь миті розумієш: у тому, щоб бути крапелькою, немає слабкості, навіть навпаки – починаєш пишатися цим. Так, я не сильний, не сміливий, не супергерой, я лише маленька крапля, але свій внесок зробити у боротьбу зі свавіллям можу й хочу. Це важливо. Ось він я, без зброї, без сили, стою тут і маю право вимагати від влади служити народові. Нікого влада не боїться так сильно, як людей, об'єднаних конкретною метою *(підкреслення наше. – М. Г.)*» [20].

Отже, риторика спротиву, що сформулювалась водночас із усвідомленням актуальних для сучасних українців демократичних і європейських цінностей, є однією з визначальних особливостей революцій в Україні. Гасла, символіка, лексеми трансформуються залежно від мети протесту, проте незмінним залишається мовне висвітлення єдності суспільства.

Висновки до другого розділу

Ми описали наслідки постколоніальних лінгвістичних травм радянського періоду, а також їх вплив на свідомість українців на сучасному етапі; зокрема проаналізували проблему російсько-українського білінгвізму, що виник унаслідок політики русифікації колоній Російської імперії – відтак її «спадкоємця», Радянського Союзу. Реалізації лінгвоциду сприяла мова радянського тоталітаризму, поширена у різних сферах людського життя. Об'єктом нашої уваги у цьому розділі стала також риторика спротиву: (Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція гідності (2013–2014)), що засвідчила про «вихід з мовчання» (А. Матусяк) та прагнення українського суспільства позбутися колонізаційних впливів Росії.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ НОВІТНЬОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Існує широка палітра значень слова «мова» в метафоричному і первісному розумінні. Швейцарський лінгвіст Фердинанд де Сосюр виділяв два модуси її існування: власне мову – тобто потенційну систему об’єктивно наявних, соціально закріплених знаків, правила їх сполучуваності й уживання та мовлення – конкретну реалізацію мовцями одиниць і категорій мови [87]. Очевидно, що зміна звичних реалій, травматичні для суспільства події, перемоги й поразки є причиною трансформацій спершу лексичного складу мови, який найшвидше реагує на прагматичні чинники, а відтак – змін у мовленні носіїв. В. Рафеєнко у своїй книжці «Довгі часи» кількома реченнями схаактеризував сутність війни та її вплив на кожного українця: «Так ось, – повів далі Вересаєв, – головне послання текстів, які виходять з-під мого пера, наступне. Тебе, мізерна людинко, вбивають свої і чужі. Але ти, вбогий чоловічку, живи собі! Як не крути – це твоя війна! Хочеш того чи ні! Вона твоя, бо прийшла по твою душу в твій дім! (підкреслення наше. – М. Г.) І якщо ти рано-вранці чи, скажімо, глухої глупої ночі почув канонаду, не допитуйся, по кому там, їй-богу, подзвін артилерії, та ще й в котрий день. Це війна, сука, і вона намацує тебе! Вона жадає твого життя!» [74].

На початку другого місяця повномасштабної війни в есеї «Як слово стає співучасником злочину» я писала: «Саме зараз відбувається народження нової мови. Жорстокої, безкомпромісної. Вона змінюється щодня, щогодини, щохвилини, залишаючи своїх носіїв у вирі подій виродженої позамовної дійсності. Мова війни не може бути мовою довоєнною. Війна це апріорі злам. Це зміна або ж трансформація світогляду» [16]. Від початку повномасштабної війни українські митці, літератори, філологи та ін. дедалі частіше актуалізують тезу про те, що українська мова вже не буде такою, як раніше. Йдеться радше про смислові поєднання слів та зміну контекстів. Майже два роки триває становлення «нової» мови. Наразі ми не можемо

повноцінно проаналізувати наслідки, адже боротьба за територію, громадян, мову й культуру досі триває.

У цьому розділі в синхронійному аспекті спробуємо описати стан сучасної української мови на прикладах із розмовного мовлення, літературних творів про війну тощо. Деякі слова й словосполучення з'явилися або ж набули поширення значно раніше – під час протестів і революцій, після незаконної анексії росіянами українських територій, впродовж восьми років АТО. Ми зосереджуємо увагу на мовних явищах, що увійшли в активний вжиток після 24 лютого 2022 року.

3.1. Гумор як спосіб протидії дезінформації

Висміювання противника – розповсюджений прийом, відомий здавна. Найактивніше його почали використовувати під час Другої світової війни. У Великій Британії на початку 1940-х рр. запустили Німецьку службу BBC і щотижня випускали в ефір сатиричні радіопередачі, в яких висміювали А. Гітлера, нацистів і абсурд життя в Третьому Райху від імені молодого німецького офіцера, берлінської домогосподарки тощо. Американська анімаційна студія Warner Brothers у 1942 році створила один із перших антинацистських мультфільмів «Ducktators» (назва – на основі подібного звучання слів «duck» – качка та «dictator» – диктатор), згодом випуск таких анімаційних стрічок та повнометражних фільмів, серіалів у США і в світі став масовим. У СРСР також було кілька радіопередач, мультфільмів та фільмів, проте вони не стали настільки популярними, як в Європі чи Америці. У Радянському Союзі зосереджували зусилля на створенні плакатів та карикатур, найчастіше висміюючи зовнішність А. Гітлера та його ораторські здібності.

Історик і засновник платформи Prometheus Іван Примаченко стверджує: «Хто спілкується з людьми, які регулярно знаходяться у критичних ситуаціях – з військовими, парамедиками, медиками, рятувальниками тощо – знає, що у них чорне, але якісне почуття гумору. І пояснюється це просто – у реальних екстремальних умовах жарт дозволяють зберегти контроль над собою і ситуацією. Тому що ми не можемо одночасно боятися та сміятися. Сміх придушує страх на фізіологічному рівні (підкреслення наше. – М. Г.)» [72]. Гумор під час війни допомагає зберігати бойовий дух та протидіяти паніці. Сучасна російсько-українська війна розгортається зокрема й в інформаційному просторі, саме тому важливо об'єктивно та вчасно висвітлювати перебіг подій; глобалізація надає можливість швидко поширювати актуальні новини і будь-яку інформацію загалом.

Щоб ослабити авторитет України на міжнародному рівні або внести розбрат серед українців, росіяни часто створюють ІПСО (інформаційно-психологічна операція), складниками якої є дезінформація, гіперболізація або применшення, кібератаки, диверсії тощо; найчастіше неправдиві новини поширюють «сарафаним радіо», відтак самі українці несвідомо сприяють ворожій пропаганді. Дієвим методом боротьби з неправдивою інформацією є розвиток критичного мислення у населення та перевірка на правдивість (посилання на першоджерело, увага до деталей тощо).

Важливою функцією гумору часів повномасштабної російсько-української війни є викриття російської ІПСО. Мова – один із найяскравіших маркерів не лише на полі бою, але й в інформаційному просторі. Часто російські боти і реальні росіяни у соцмережах намагаються видати себе за українців, які невдоволені політичною чи військовою владою, рівнем життя в країні тощо. Вони роблять спроби дезорієнтувати й розсварити українське суспільство зсередини, проте в більшості випадків «зазнають поразки» саме через незнання української мови та дослівне цитування російської пропаганди, в якій закріплене зневажливе ставлення до України й усього, що з нею пов'язане: «Слава (У) / усраїні», «хохляцька мова», «гнилий Захід»,

«спецоперація», «хунта» і «київський / фашистський / нацистський режим» (про українську владу), «братні народи». Ці слова та словосполучення існують лише в дискурсі російської пропаганди, тож їх використання у коментарях під дописами, які розраховані на українську аудиторію, *видає* в авторові росіянина. Так само, як невдалий Google-переклад, напр. «Немає сечі терпіти ці пекельні борошна» (рос. «Нет мочи терпеть эти адские муки»). Фраза стала жартівливою відповіддю українців на російську ППСО із закликами максимально активно споживати електроенергію під час блекауту, коли офіційні представники української влади просили економити, щоб не перевантажувати мережу. «Флешмоб» із гештегом LightOnZelenskyOff (дослівний переклад українською – СвітлоВвімкненеЗеленськийВимкнений) російські боти запустили 27 жовтня 2022 року, «акція» була зорієнтована на розбрат українців зсередини та підриг функціонування енергосистеми в надзвичайних умовах, а також – на показ англомовній аудиторії невдоволення українців діями влади й офіційних установ під час воєнного стану. Українці відповіли на цю провокацію мемами з надписами «Зеленський, підлога країни без електрохарчування!» (рос. «Зеленский, пол страны без электропитания!»)

Існує багато жартів, в яких українці висміюють російських військових, адже їхні дії зазнають спротиву пересічних жителів тимчасово окупованих територій. Легендарною стала фраза жінки з Геніченська: *«Ви прийшли на нашу землю? Якого хр*на ви прийшли? Покладіть насіння собі в кишені, щоб, коли вас уб'ють, проросли соняшники»* [103].

Деякі вітчизняні бренди їжі, одягу, прикрас для дому тощо переосмислили цю цитату, створивши різні варіації дизайну; соняшник став символом відродження, прагнення українців до мирного життя на своїй території. Російські пропагандисти переконують населення РФ, що українці мріють про «повернення на історичну батьківщину», «возз'єднання», «відновлення братерства», втім, безліч фактів (і навіть меми) свідчать про масовий опір громадян України злочинним діям російських військових.

Популярними у 2022 – на початку 2023 рр. були меми про зброю, якою знищували окупантів («Джавеліни», «Байрактари»), а також про паління на стратегічно важливих військових об'єктах, адже однією з жартівливих версій потоплення ракетного крейсера «Москва» було куріння члена екіпажу, через що нібито здетонував боєзапас. Офіційна російська версія – пожежа, втім, представники української влади зазначали, що авіаносець був знищений потужною крилатою ракетою «Нептун». В одному з відео Президент України Володимир Зеленський звернувся до росіян «зрозумілою їм мовою» і сказав: «Хватит курить, где попало. Курите там, где еще не попало» [43], саме після цього жарт почав активно поширюватись у соцмережах.

Ще одна група мемів – висміювання популярних у російському суспільстві евфемізмів. А оскільки «спецоперація», попри обіцянки В. Путіна, все ж «зацепила» Росію, вибухи на тимчасово окупованих українських територіях та в РФ, цензуруючи, називають «хлопками» (ще наприкінці 2010-х років російський уряд видав вказівку використовувати це

слово в ЗМІ, проте йшлося переважно про вибухи газу). Унаслідок автоматичного перекладу російського омографа «хлопок» українською, лексема «бавовна» розширила значення і стала основою для створення багатьох жартів, наприклад: «Підлога країни чула цю потужну бавовну» (Мурзик Васильович), «Тим часом у Белгород завезли свіжу бавовну» (Сергій Стерненко), «Бавовнятко палить бази окупантів» (Олена Барсукова). Навіть на офіційній фейсбук-сторінці ДСНС України було опубліковане побажання «М'якої бавовни вам, окупанти», проілюстроване світлиною бавовника.

Пересічні росіяни у соцмережах часто виправдовують злочинні дії своєї влади, посиляючись на пропагандистські тези про бомбардування українськими військами окупованих територій Донецької та Луганської областей України (рос. «А где вы были, когда 8 лет бомбили Донбасс?»), відтак популярні ще з часів АТО меми «бомбить Донбас / Бімбас», «Донбить Домбас» знову стали актуальними. Не всі росіяни знають, як правильно називається ця територія, тож українці використовують різні фонетичні

варіанти, висміюючи «асвабадітелів» (в українській мові не існує відповідного іменника).

Гумор часів російсько-української війни специфічний, часом – екстремальний, проте українці вдало використовують сміх з метою протидії пропаганді та дезінформації. Мовознавець, співавтор каналу «Твоя підпільна гуманітарна» Остап Українець зазначає: «У всіх нас загальне уявлення про те, що відбувається на війні, що таке зброя і що з нею роблять. І його достатньо, щоб долучитися до сміхової культури – в цей гумор низький поріг входження. Наприклад, зараз потрібна хороша сліпа русофобія – ми для неї маємо залізобетонне моральне виправдання.

У мирному житті у тебе може бути три дипломи про вищу освіту, але сьогодні ти все одно смієшся з відірваної сраки руснявого окупанта в телеграмі. Це і є норма. Ми не потребуємо зараз чогось вишуканого. Ми потребуємо того, що нас буде інформаційно та емоційно насичувати» [93].

Отже, сміх, а особливо в надзвичайних ситуаціях, наприклад, під час війни, є інструментом психологічного захисту. Більша частина мемів, що з'явилися після 24 лютого 2022 року, є актуальними досі; жарти про недолугих, незграбних окупантів, ворожі ІПСО, знищення російських воєнних баз тощо на початку повномасштабної війни допомогли підтримати моральний дух нації, втім, також потрібно пам'ятати, що російська армія становить серйозну загрозу життю та безпеці українського населення.

3.2. Шиболети

Під час війни система розпізнавання «свій» – «чужий» відіграє дуже важливу роль. Значно простіше відрізнити нападників, коли народи розмовляють різними, не подібними між собою мовами. Найвідоміший

приклад у новітній історії – Друга світова війна: окрім зовнішніх показників (форма, зброя тощо), нацистів вирізняла німецька мова або специфічний акцент.

Найскладніше у випадку, коли солдати країн, що воюють між собою, розмовляють однаковими або близькими мовами, як ось під час російсько-української війни. А. Печерський у статті для АрміяInform риторично запитує: «Якою за такої ситуації може бути система розпізнавання «свій–чужий» на мовному рівні? Як за допомогою мовних засобів у відповідній ситуації упізнати умовного «чужого», якщо він, наприклад, одягне наш піксель і використає знаки розрізнення відповідного підрозділу ЗСУ? – А далі додає. – Це непроста проблема, з якою солдати військ близьких за мовою народів зіткнулися дуже давно. Для того, щоби безпомилково відрізнити чужинців, бійці почали використовувати певні мовні маркери – наприклад, знання і особливості вимови певних слів. Класичним вважається описаний у Біблії приклад перевірки особливостей вимови певного слова-«пароля», завдяки чому учасники конфлікту точно визначали «своїх» і «чужих»» [68].

Такими «паролями» є шиболети (івр. שִׁבּוֹלֶת – колос, течія) – слова або словосполучення, які використовують для розрізнення та ідентифікації, термін має біблійне походження: у Книзі Суддів є історія про міжусобицю двох ізраїльських колін. Жителі Галааду (Гілеаду) воювали з єфремлянами – після перемоги над ними, ізраїльський суддя Їфтах наказав заблокувати всі переправи через Йордан, щоб зашкодити переодягненим у цивільний одяг єфремлянам потрапити вглиб міста. За зовнішніми показниками, одягом та мовою їх неможливо було відрізнити, тому гілеадці використали інший метод – мовний пароль: «І зайняв Гілеад йорданські переходи до Єфрема. І сталося, коли говорили Єфремові втікачі: Нехай я перейду, то гілеадські люди йому говорили: Чи ти єфремівець? Той казав: Ні. І казали йому: Скажи-но «шиболет». А той казав: «сібболет», бо не міг вимовити так. Хапали його, і різали при йорданським переході. І впало того часу в Єфрема сорок і дві

тисячі» (Суд. 12:5-6) [36]. Гілеадці врахували особливість, характерну для носіїв єфремлянського діалекту єврейської мови, адже представники ворожого племені не могли твердо вимовити [ш]. До того ж, це не фонетичні інваріанти одного слова, а різні лексеми: «шиболет» означає «потік води», а «сібболет» – «тягар».

Такий спосіб ідентифікації впродовж багатьох століть застосовують у світовій практиці. Під час Битви золотих шпор (більш відома як Битва при Крурте, 1302 р.) фланманці викривали французів, запитуючи кодове словосполучення: ті не могли вимовити «Schild ende Vriend» («Щит та друг»). С. Гриценко наводить ще кілька цікавих прикладів з історії: «Під час фризського повстання (1515–1523) використовувалась фраза «Bûter, brea, en griene tsiis; wa't dat net sizze kin, is gjin oprjochte Fries» («Масло, житній хліб та зелений сир – хто не може це вимовити, не справжній фриз»), а кораблі, із борту яких не могли моряки виголосити це речення, не пускали в порт та захоплювали. Американці на тихоокеанському фронті послуговувалися словом "lollapalooza", тому що носії японської мови часто вимовляють "л" як "р". [18, с. 10].

Під час Другої світової війни шиболети набули особливої популярності, вони були надійним розпізнавальним знаком для виявлення засланців. Наприклад, щоб викрити німців, американці й англійці використовували слово «Thunderer» (громовик), squirrel (білка), голландці – «Scheveningen» (Схевенінген, назва міста), данці – «rødgrød med fløde» (назва десерту), радянські військові – «дорога». У зв'язку з фонетичними особливостями німецької мови, носії не можуть «правильно» артикулювати звук [д], тож «дорога» перетворювалась на «тарогу» чи «тароку», а «rødgrød med fløde» – на «ротгрот мет флют». «Scheveningen» німці вимовляли як «Шевеніген» замість «Схевенінген».

У мовній свідомості носіїв закріплені слова, що позначають явища дійсності, важливі для етнічної спільноти, з якою людина себе асоціює. В українській мові є багато невідомих росіянам слів і складних для вимови

звукосполучень; у перші місяці повномасштабної війни українці активно користувалися спеціальними мовними маркерами-паролями для виявлення російських військових та диверсантів.

Громадяни України (навіть якщо державна мова не є мовою їхнього побутового спілкування) можуть правильно вимовити слова на кшталт *полуниця, рахівниця, хлібина, перекотиполе, нікчема, кохання* тощо. На відміну від росіян, яким вдається зартикулювати лише «палуніти» й «рахівніци». Ольга Дубчак у книзі «Перемагати українською» пояснює це явище так: «(...) в російській вимові не буває м'якого [ц'] наприкінці слова. Наші заєць, швець, молодець, вулиця, революція й рушниця в них заяц, швец, молодец, улица, революция та... рушница? Ай, немає в них слова рушниця, і про це ми також зараз поговоримо. Саме тому російськомовні несвідомо отверджують ц, за чим їх легко можна ідентифікувати як росіян. Бо російськомовні українці такого не роблять» [23].

Важливим маркером є лексеми, значення яких невідоме окупантам: *нісенітниця, вештатися, непереливки, недопалок, веселка, філіжанка, капці, кмітливий, пуцвіріньок, обценьки, телепень, теревенити, молодиця* та багато інших. Від початку повномасштабної війни найвідомішим мовним паролем стало слово «паляниця». Це не лише шиболет, а й мовна лакуна, адже в Росії не існує національно-культурного концепту «хліб».

В одному з ефірів телепрограми «60 минут», яку транслюють на російському телебаченні, пропагандистка О. Скабєєва публічно зганьбилася, намагаючись продемонструвати власну «обізнаність» і рівень «якісної» перевірки інформації. «(...) У нацистів це слово «клубніка». Українською звучить «поляніца». Якщо відповів неправильно або неправильно вимовив, якось з помилками – на коліна і куля (*переклад наш. – М. Г.*)», – сказала ведуча, сплутавши значення слова, що означає різновид хліба, який горизонтально надрізають перед випіканням і який має характерну скоринку, – із полуницею [79]. Українці зреагували гумористичними відео, мемами та потужною хвилею народної мовотворчості, напр. «Українські паляниці зі

смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці», «Росіяни ниці-ниці / вимовляли – «паляниця» / поки щелепи-халепи / заганьбили шиболети» (автор Ян Ждан) тощо.

Схоже за звучанням слово (рос. «пеляница») ще понад століття тому існувало в Тамбовській та Воронежській губерніях Російської імперії, а також на Кубані – проте як синонім до «пирога» або «пиріжка». Пеляниця – це невелика за розміром хлібина з просіяного борошна, на відміну від хліба чи ковреги, які готували не просіюючи. Як зазначав В. Даль, слово побутувало серед вихідців з України [69]. У сучасних словниках російської мови воно не закріплене, проте після початку повномасштабної війни мільйони жителів РФ вправлялися у вимовлянні шиболету, який «захопив» шпальти найпопулярніших пропагандистських ЗМІ й ефіри на телебаченні. В описі до статті на платформі «Украина.ру» Ніколай Подкопаєв пише: *«На этот раз мы расскажем о том, как с помощью одной из разновидностей хлеба украинские националисты могут определить, что за человек перед ними: свой или «москаль проклятый» (укр. Цього разу ми розповімо вам про те, як за допомогою одного з різновидів хлібу українські націоналісти можуть визначити, що за людина перед ними: свій чи «москаль проклятий») [69].* Опис маніпулятивний, так само основна частина тексту наповнена наративами російської пропаганди за методом «40 на 60» – 40% брехливої та 60% правдивої інформації. Шиболет «паляниця» використовують не лише міфічні «українські націоналісти / нацисти / фашисти», у 2022 році це слово стало символом національного єднання, адже ним користувалися жителі різних регіонів України. Наразі це єдиний мовний пароль часів російсько-української аїйни, який має окрему сторінку в Вікіпедії; стаття «Паляниця (мовний пароль)» перекладена різними мовами, що свідчить про її актуальність.

Шанобливе ставлення до хліба здавна закріплене в усній народній творчості та в текстах художньої літератури. У 1891 році Л. Глібов написав байку під назвою «Паляниця й Книш»:

Сиділа у печі хороша Паляниця;
На господиню стала гомоніть:
– А щоб їй так і сяк! І докіль тут сидіть?
У очі вилаю, бо невелика птиця!..
– Мовчи та диш! –
Озався у куточку Книш.

Коли не людям байка пригодиться, –
Не всяка стежечка без спориша, –
То, може, знайдеться така Паляниця,
Що іноді послухає Книша [14].

Попри дидактичну спрямованість та алегоричну образність, головна героїня, персоніфікована Паляниця, посідає чільне місце в ієрархії. Лише їй дозволено звертатися до господині зі звинуваченнями «У очі вилаю, бо невелика птиця!...». За 46 років до публікації байки Л. Глібова, Т. Шевченко в поемі «Наймичка» (1845) також згадав паляницю, проте в іншому контексті – як образ хазяйновитості, добрих намірів, бажання благополуччя господі:

Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
«А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту забула взяти?..
Чи, може, ще й не напекла?
Е, сором, сором, лепська мати!» [106, с. 340]

Для українців паляниця має сакральне значення, адже символізує гостинність, добробут і родинний затишок. Це святковий, за формою та кольором схожий на сонце, хліб, що асоціюється зі святістю й красою життя та має обрядово-ритуальне, магічне значення: паляницю заборонено доїдати після когось, щоб не забрати його силу; якщо не доїв, не можна викидати, бо почнеш марніти, втрачати життєві сили; не можна їсти за спиною в інших тощо.

З-поміж шиболетів, які водночас є мовними лакунами для росіян, можна виокремити також слова «обрій», «вирій», «дрібняки», «берегиня» тощо. О. Дубчак пише: «Звісно, в російській мові теж є лакуни, які ми не маємо чим заповнити у своїй мовній свідомості. Наприклад, удаль, лапті, щі, денацифікація. З останнім узагалі складно, бо вони й самі не придумали, що це слово означає, тому приходять до нас, аби наші захисники їм детально й, не побоюся цього слова, глибоко пояснювали. Метри на два вглиб українського степу й лісостепу» [23].

Кожен народ має лексеми на позначення особливих, притаманних його мовній картині світу понять і явищ. Якщо в мирний час неправильне артикулювання слів, складних для «російськомовної щелепи», українці сприймали з гумором, нині, під час повномасштабної російсько-української війни, шибоleti стали надійними мовними паролями й допомагають виявити «чужих».

3.3. Мова сучасної української літератури

Нематеріальна спадщина нації свідчить про особливості світогляду її представників; травматичні події закріплюються в колективній та історичній пам'яті. Література, як відомо, завжди «супроводжує» війну. Втім, література нападників і жертв відрізняється на різних рівнях. Так само як переможців та переможених. Письменники відтворюють і осмислюють сучасну дійсність за допомогою вербальних засобів. Єжи Онух влучно зазначив: «Щоб розповідати про війну, не достатньо бути «професійним» поетом, художником, музикантом, кінематографістом, а якщо вже ти хтось із них, то треба знайти нову форму, нову адекватну мову для того, щоб представити універсальну, а водночас глибоко особисту правду про такий катаклізм, як війна» [8].

Український літературознавець та есеїст Олександр Бойченко, модеруючи презентацію поетичної збірки «Люди з дієсловами» (2022) К. Калитко, наголосив: говорячи про війну, складно не впасти у патос або цинізм. Боротьба на полі сенсів набула для нас особливого звучання після 24 лютого 2022 року, бо вперше за часів новітньої історії зачепила *кожного* громадянина України.

Існують різні способи проживання та опису подій. Набули популярності жанри, що раніше перебували на периферії читацьких зацікавлень, зокрема мемуари й щоденники. Багато авторів, які увійшли в літературу після 2014 року, наразі є професійними письменниками – з-поміж них чимало військових і волонтерів, зокрема Тамара Горіха Зерня, Віталій Запека, Людмила Охріменко. У другій половині 2022 року вийшли друком книжки військового й екоактивіста Павла Вишебаби («Тільки не пиши мені про війну», 2022), розвідниці та військової Ярини Черногуз («Dasein: оборона присутності», 2022), журналістки Надії Сухорукової («#Маріуполь #Надія», 2022) і багатьох інших. Аналізуючи мовні зрушення, С. Вардеванян у статті «Мова воює нами» пише: «Тектонічні зміни в мові зауважив багато хто. Раптом виявилось, що довоєнна лексика не годиться для ословлення світу після 24 лютого. Йдеться не лише про те, чи можна писати вірші після Маріуполя й Бучі. Здається, що й повсякденний свій досвід виразити складно (підкреслення наше. – М. Г.).

Відчуття, ніби сенси відклеїлися від своїх слів і вирушили на пошук нових. Відчуття, що говорити по-новому можуть лише ті, хто стрімить з самого епіцентру війни. Як Надія Сухорукова (Надежда Сухорукова), яка на своїй фейсбук-сторінці веде щоденник-репортаж із маріупольського підвалу. Як волонтерка й письменниця Тамара Горіха Зерня. Як переможець премії Книга Року BBC-2020, солдат ЗСУ, який зараз на передовій, Сергій Сергійович Saigon. Як ті люди, які відгукуються на ідею письменника Остапа Сливинського й витворюють [#словниквійни](#)» [11]. Твори, написані під впливом емоцій у перший рік повномасштабної війни, є радше рефлексіями

на події, спробами впоратись із набутим досвідом. Сучасна українська література воєнного часу – неоднорідна, багато текстів перебувають на межі різних жанрів. Для написання прози необхідно чимало часу, якого на початку повномасштабної війни, під час постійних повітряних тривог та безперервної загрози життю, не було. Натомість поети блискавично зреагували на жорстокий збройний напад росіян. Навесні 2022 року І. Турик писала:

Народяться слова

І засміються діти,
І сяйвом золотим
Розквітне синя вись.
МИ є. І будем МИ,
Бо право наше – ЖИТИ
У мирі і добрі...
Повір!
Іди!
Борись!

Мова – не лише інструмент, яким поети користуються, це також засіб осмислення, внормування світу, тому *втрата слів* для багатьох авторів була рівноцінна *втраті голосу*. У перші місяці російсько-української війни, відбулося багато формальних і неформальних дискусій щодо «нової» мови, адже «стара» не мала достатньо лексичних засобів для опису жорстоких воєнних реалій. Ранок 24 лютого розділив життя українців на «до» та «після». У цей день В. Махно написав, можливо, перший вірш часів *Великої війни*, в якому апелює до колективного досвіду попередніх поколінь українців:

Господи, як там в Тичини:
«І Бєлий, і Блок, і Єсенін»
як вони нас оточили
з усіх чотирьох обсіли

дай же нам сили і міці
тривожну валізку і хліб

брешуть же їхні лисиці
що в нас ні щитів ні століть

кудись же веде нас Ігор
за Дон зі своїм полком
сьогодні з лютневим снігом
і завтра – з черленим щитом

а тьма їхня з Тьмуторокані
а їхні – мокша і чудь
стріляють по нашому стані
по наших позиціях б'ють

то що там у «Слові о полку»?
і що там «шт» та «жд»
ви – скачучи босим вовком
гублячи слину вражди

дійшли до річок та кордонів
до серця мого в кулаці
зчорніли ваші ікони
не відбілите і в молоці

Господи як там в Тичини:
про Київ – Месію – про край
чому ми ці вірші не вчили?
стікай – моє серце – стікай

На початку повномасштабної війни Міністерством культури та інформаційної політики України було створено інноваційний портал «Поезія вільних». Всі охочі могли опублікувати власні поетичні рефлексії. Цей сайт став першим у світовій практиці ресурсом, що зафіксував у літературі та історії реальний досвід очевидців війни в онлайн-режимі. В описі організатори проекту зазначили: «Кожен вірш, кожен рядок, кожне слово – це вже частина Української історії. Після нашої перемоги майбутні покоління

мають пам'ятати крізь що ми пройшли та надихнутись відвагою і героїчною боротьбою. Долучайтесь до культурної спадщини й додавайте свої твори, адже ми точно знаємо, що війни закінчуються, а поезія – ні» (Джерело: [Поезія Вільних - Міністерство культури та інформаційної політики України \(mkp.gov.ua\)](http://mkp.gov.ua)). Станом на грудень 2023 року на порталі оприлюднено понад 33000 віршів.

Б. Філоненко під час розмови «Як художні твори говорять про війну» висловив важливу думку в контексті обговорення книжки «Повітряна війна і література» В. Г. Зебальда : «Взагалі питання розпаду мови зараз важливе для художників і художниць, письменників і письменниць. Мова, яка була раніше, ставиться під питання, мова, яка з'являється – теж ставиться під питання. Якою вона може бути? Зебальд у такій ситуації звертається до дуже конкретних речей. (...) Хтось більше звертається до документальних речей, намагаючись уникнути будь-якої літературзації мови, хтось має право на мовчання, як каже Зебальд, і ці форми права на мовчання різні. Хтось мовчить, щоб не викрити свій злочин, хтось мовчить, тому що пережитий досвід дає право нічого не говорити (підкреслення наші. – М. Г.)» [109].

Українські письменники на сучасному етапі не шукають спільного з іншими країнами досвіду для порівняння чи протиставлення. Єдине, що об'єднує – факт катастрофи, втім, сама війна не має ідентичних аналогів, тому літератори опинилися в епіцентрі творення нової мови. З одного боку, правильний добір мовних засобів впливає на достовірність відтворення реалій, на створення реалістичного художнього простору, а з іншого боку, автори наповнюють мову важливими для них сенсами, закріплюючи свідчення доби. «Цю війну називають найбільш документованою війною з часів Другої світової, але при цьому дуже часто цей індивідуальний досвід граничного жаху залишається непроговореним – люди просто не хочуть про це говорити, їм боляче, – каже О. Довгополова. – Коли я читала, то думала, що дуже великий пласт досвіду української війни залишиться десь поза межами. (...) це просто неможливо проговорити, а коли ми проговорюємо,

ми неминуче брешемо, тому що шукаємо пом'якшену форму – і так по колу.
Коли ми кажемо: «Давайте скажемо трохи м'якше» – це буде брехня, коли ми
скажемо: «Відтворімо досвід», ми уперемося в неможливість відтворення
досвіду (підкреслення наше. – М. Г.)» [109]. Очевидно, дослідниця має рацію, адже документуючи травматичні події, складно знайти рівновагу: суспільство, зокрема й письменники, *подразнені досвідом*. Використання патосних кліше нині викликає здебільшого негативну реакцію або ігнорування: багато українців бачили війну на власні очі, тому схильні ставити під сумнів описи воєнних реалій.

3.4. Емоційно забарвлені неологізми в українській мові часів російсько-української війни

Кожна мова поєднує загальновживану лексику, яку регулярно використовують у різних сферах, – вона становить ядро словникового запасу мовців, лексеми, що вийшли або поступово виходять з активного обігу, нещодавно створені та запозичені з інших мов слова тощо. Поява неологізмів є результатом безперервної мовотворчої діяльності людей.

Об'єктом нашої уваги є неологічна лексика, яка ввійшла в мовлення українців від 24 лютого 2022 року. Використовуючи фактичний матеріал з усного мовлення, ЗМІ, соцмереж та термінологійного словника російсько-української війни [10], ми розробили опис, що не претендує на вичерпність, але характеризує найважливіші реалії воєнного часу та фіксує мовлення українців на сучасному етапі.

Власні назви.

Антропоніми:

- *Олексій Арестович* – *Люся*, *Містер два-три тижні*, *Провокатор з Банкової*, *Заспокійливе*, *Нарцис* тощо. Різні номінації з позитивними та

негативними конотаціями свідчать про неоднотайність ставлення українців до колишнього радника Офісу Президента України.

- **Александр Лукашенко** – *Бульбофюрер, Вусатий Тарган, Білоруський Тарган, Диктатор-Тарган.*
- Призначений В. Путіню голова Чечні **Рамзан Кадіров** – *Дон-Дон* (дублювання лексеми «дон», яку Р. Кадіров особливо активно використовує у соцмережах), *Дін-Дон, Рамзанка Діров, Шайтан* тощо.
- Борис Джонсон – *Джонсонюк* (транслітерований нікнейм політика в інстаграмі – borisjohnsonuk).
- **Сергей Лавров** – *Кобиляча Голова.*

Найбільш розгалужена система номінацій російського президента **Владіміра Путіна**, окрім найпоширеніших серед українців назв *Бункерний Дід, Кривавий Карлик, Путлєр, Пиня*, існує кілька десятків інших номенів, в основі яких – різні домінантні риси чи ознаки позначуваної особи: за зростом (*курдуць, ліліпутін, недопалок, недомірок, карлик*), за рівнем недовіри до оточення та психічним станом (*бункерний хробак, божевільний з ядерною кнопкою*), за стилем «правління» (*кремлівський терорист, фюрер, капутін, пітерський гопник*), за станом фізичного здоров'я (*бліда міль*) тощо.

Топоніми:

- **Росія** – *Бензоколонка, Московія, Мордор* (слово походить із вигаданої Дж. Р. Р. Толкіном синдарської мови, означає «чорна країна», що була осередком сили Чорного Володаря Саурона [10, с. 18]). *Ерефія, Кацапстан, Раша* (від англ. Russia), *Рашка, Терраша, Оркостан* тощо (ці назви увійшли до вжитку раніше, але набули значної популярності та закріплення в медіапросторі після початку повномасштабної війни).
- **Білорусь** – *Бульбастан, країна-маріонетка.*
- **Угорщина** – *Мадярищина.*

Загальні назви осіб за національною / етнічною ознакою: **росіяни** – *ваньки, вата, ватноголові, кацапи, русня, рузкі, русо-нацисто, русаки, путіністи, путлерюгенд, консерви, няш-м'яш*; **білоруси** – *бульбаші.*

Назви військових осіб:

- **українських:** *(супер)герої, кіборги, котики, захисники / захисниці, зсушники;*
- **російських:** *орки, рашисти, Z-окупанти, Зомбі, колоради / колорадні жуки, свинособаки, сміттєві пакети, чмоні («Чмонею» користувачі соцмереж назвали полоненого російського солдата Андрія Рязанцева, уродженця тимчасово окупованого м. Горлівка; згодом ця назва стала загальною, її закріпленню посприяв український тік-ток тренд зі світлиною А. Рязанцева в супроводі пісні «Не стій під вікном, не дивись засмучено»).*

Назви воєнних реалій:

- **найменування одягу взуття й елементів амуніції військовослужбовців:** *мультик / мультикам, цифра, піксель, термуха, педалі (військове взуття), берцаки;*
- **найменування їжі:** *балабаси(к)и, ніштяки, мамалига, тушняк, хавчик;*
- **найменування зброї, транспортних засобів та спецобладнання:** *арта, весло, калашмат, покемон, «Байрактар», «Джавелін», «Стінгер», «Нептун», «Леопард»; бандеромобіль, танчик, буханка, корч (машина, яку активно використовують на передових позиціях); дрон, очі, нічник, птічка;*
- **назви бойових дій:** *дискотека, дзеркальна тиша, прихід, прильот, есемеска, бавовна.*

Назви, що набули символічного значення: *банка помідорів / огірків – як повідомляли в ЗМІ на початку березня 2022 року, мешканка однієї з багатоповерхівок у Дніпровському районі Києва нібито збила дрон літровою банкою з консервами [30]; Маріуполь, Азовсталь – уособлення незламності українського духу; Чорнобаївка – символ бойової ганьби російських окупантів; Буча, Ірпінь, Гостомель – образ антигуманних злочинів росіян, спрямованих на цивільне населення; кавун – символ звільнення Херсону, стійкості місцевих жителів.*

Новопосталі поняття: *аналоговнєст* – створені росіянами замітники товарів, що вийшли з російського ринку через санкційні обмеження; *рашизм* – сучасна злочинна шовіністична ідеологія, результат пропаганди російської влади; *задвохсотити* – знищити ворога; *затрьохсотити* – нейтралізувати, взяти в полон;

Окрему групу новотворів формують **фразеологізовані словосполучення:** *доброго ранку / вечора, ми з України* – нагадування про себе та свою проукраїнську позицію; *йти за російським кораблем* – зазнати поразки; *негативно народитись* – померти в Україні (про російських військових); *тракторні війська* – неочікувана воєнна допомога [10].

Спостерігаємо активізацію використання нецензурної лексики, навіть її закріплення в мовленні офіційних представників, у ЗМІ, в рекламі. На початку повномасштабної війни саме так спрацювала захисна реакція (пригадаймо бодай 2014 рік – щоправда, тодішні події зачепили не всіх), це допомогло багатьом українцям впоратись зі стресом перших подій, виразити агресію, а втім, попри розуміння прагматичних чинників, остаточну «легалізацію» лайливої лексики вважаємо неприпустимою, такою, що шкодить чистоті й милозвучності нашої мови. Український лінгвіст Павло Гриценко в інтерв'ю для «Радіо Свобода» наголошує: «Насичення текстів матюками це є отруєння психологічне. Якщо дбаємо про свій народ, то мусимо його уберегти від цього, не давати цього у просторі. Тому мова, як інтегратор, як такий супертерапевт, як засіб розвитку інтелекту і творчості має бути під гіперохороною, має бути у центрі плекання. Не може бути такого – абияк» [18]. Натомість культуролог Тарас Возняк зауважує: «Було би дуже смішно якби наш солдат, перед тим, як поцілити в свого ворога, написав би йому куртуазного листа в стилі: «Вибачте, шановний сире, я вважаю, що ви виконуєте щось не добродіє і з огляду на це, а також виходячи з потреб українського народу, – я у вас буду стріляти...» Насправді наш воїн думає так: «Ах ти ж, зараза, – тут «зараза» можна замінити й іншим словом! – і без жодних сумнівів натискає на курок» [101].

Унаслідок тимчасового послаблення обмежень щодо використання обценної лексики у медіапросторі, виникли дискусії про адекватність та доцільність «детабуювання» певних слів і фраз у мовленні на офіційному рівні. Наприкінці травня 2022 року Комісія з журналістської етики оприлюднила найважливіші рекомендації, наголосивши, що вибір стилістично забарвлених лексем повинен враховувати жанр матеріалу, тему та аудиторію, проте Комісія засуджує «вживання нецензурної лексики в журналістських матеріалах та в ефірі», до того ж редакціям варто сповістити читачів у разі переходу до системного використання певних стилістичних прийомів, наприклад, написання власних назв «путін», «росія» з маленької букви, а в матеріалах, що стосуються злочинів країни-агресора, варто використовувати офіційно затверджену в українському законодавстві термінологію [77].

Упродовж майже двох років повномасштабної війни відбулось багато трансформацій у свідомості й мовній картині світу носіїв, в активний вжиток увійшли сотні створених та переосмислених мовних одиниць. Дедалі більше українців визнають українську мову найпотужнішою психологічною зброєю в боротьбі з агресорами та російською пропагандою, спостерігаємо стрімке розширення сфери використання державної мови, а відтак залучення більшої кількості людей до мовотворчості, збільшення сегменту українськомовного контенту в соцмережах, зростання інтересу до вивчення мови тощо.

Одним із чинників, що впливає на закріплення позамовних реалій є сучасна глобалізованість світу: частина новотворів набула популярності завдяки мемам, такі слова вирізняються найвищим ступенем асоціативності. Наприклад, мовці розширили семантику лексеми *база* (похідні від нього – *базувати, базований*), яке використовують для позитивної оцінки певних подій, висловів, думок. *Базою* можна назвати вибухи російських складів із боєприпасами, виконані політиками обіцянки надати більше зброї, звільнення українських міст з-під контролю окупантів. У телеграм-каналах

(«Український наступ», «Фродо и Мордор» та ін.) ступінь захоплення читачів від події характеризують більшою чи меншою кількістю зображених кавунів.

У зв'язку із динамічними змінами в мовленні збільшення словникового складу української мови відбувається також шляхом калькування й транслітерування слів на позначення реалій і явищ воєнного часу.

За нашими спостереженнями, чимало неологізмів мають гумористичний характер, викривають недоліки російської армії, висміюють слова та дії їхнього військового командування, влади і тих, хто підтримує російську агресію проти України. Інша група слів, словосполучень і речень – цитати українських захисників / захисниць, представників влади, закордонних політиків тощо; їх використовують з метою підтримки бойового духу українського населення, збереження оптимізму та впевненості в перемогі. Внаслідок тісної комунікації цивільних та військових, а також розширення волонтерської спільноти, мовлення українців поповнилось військовими термінами та жаргонізмами (сленгізмами) – відбувся перехід вузькоспеціалізованої лексики у загальновживану. Переважна більшість неологічної лексики російсько-української війни вміщує оцінний компонент і є позитивно чи негативно конотованою.

Висновки до третього розділу

Повномасштабна російсько-українська війна спричинила зміни на багатьох рівнях мовної ієрархії, а також призвела до трансформації мовної свідомості та мовної картини світу значної частини населення України, про що свідчать зокрема й результати соціологічних опитувань. У повсякденне мовлення українців увійшло багато нових слів на позначення реалій воєнного часу, частина лексем набула нового або нетипового значення, є тенденція до евфемізації та дисфемізації. Багато неологізмів увійшло в активний лексичний запас мовців за посередництвом новин, а також мемів, значна частина яких виникла ще в період 2014–2022 рр. Гумор часів російсько-української війни є одним із механізмів психологічного захисту, має специфічні, неприйнятні в умовах мирного життя, риси; після 24 лютого 2022 року суспільство остаточно нормалізувало дегуманізацію противників, а також емоційно-оцінну та обценну лексику (втім, більшість офіційних установ і представників влади досить швидко, упродовж першого місяця, відмовились від засилля нецензурних слів). Сучасну українську літературу активно поповнюють художні твори на воєнну тематику. Українська мова стала важливим маркером відмежування «своїх» від «чужих», адже в ній зашифровано значущі для народу сенси, неочевидні чи незрозумілі для окупантів.

ВИСНОВКИ

Становлення народу безпосередньо пов'язане з формуванням та внормуванням його мови. Будь-яка мова наділена здатністю кодування іманентних сенсів, вона створена, щоб закріплювати та передавати світоглядний досвід попередніх поколінь. Відколи виникло соціальне розшарування населення, представники вищих верств використовували мовний фактор як спосіб відмежування.

Потреба відмовлятися від рідної мови на користь комфортного існування в іншомовному середовищі *своїї ж країни*, розмовляти чужою задля успішного просування кар'єрною драбиною, асиміляції чи уникнення тиску з боку влади свідчить про мовний шовінізм влади щодо населення.

Мова здатна кодувати в собі різні сенси, вона забезпечує людину засобами усіх рівнів мовної ієрархії – мовець обирає лише спосіб поєднання слів для передачі думки (або використовує сталі фрази, кліше). Ідеологічний складник в різних мовах виявлений по-різному, але в будь-якому разі ідеологія впливає на вербальну та невербальну поведінку мовців: вона передбачає засвоєння певних суспільних орієнтацій; творцем першої семіотичної теорії ідеології вважають російського мовознавця В. Волошинова, автора праці «Марксизм і філософія мови» (1929), який висунув тезу про те, що слово є переважно ідеологічним феноменом, тобто й саму ідеологію розглядав не як психологічний, а як лінгвістичний елемент. У зв'язку із нашаруваннями політичних впливів, термін «ідеологія» трансформував значення, унаслідок чого деформувалась його нейтральна конотація.

Людина взаємодіє не з самим світом, а перш за все – з репрезентацією цього світу, із когнітивними картинами і моделями, які представлені і зафіксовані в мові. Гіпотезу лінгвістичної відносності, що стала основою уявлень про мовну картину світу, розробили американські дослідники Бенджамін Лі Ворф та Едуард Сепір у 1930-х рр.. Згідно з нею, структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання реальності: люди, які

говорять різними мовами, по-різному сприймають світ і по-різному мислять. Через розбіжності в лексичному складі ментальні образи одного об'єкта у носіїв різних мов неоднакові. Запозичуючи слова, словотворчі моделі, синтаксичні конструкції і навіть звуки, мовці переймають елементи мовної картини світу іншого народу.

Натомість мовна свідомість передбачає усвідомлення самої мови, а не позамовного світу; вона є неоднорідною та багатовимірною і виникає в результаті культурного розвитку індивіда чи суспільства. На різних історичних етапах, за різних політичних та геополітичних умов МС українців перебувала на різних рівнях. Її реконструкція в синхронії та в діяхронії є важливим завданням історичної лінгвоукраїністики. Упродовж останніх 10 років українці поступово позбуваються колоніальних нашарувань російської мови та культури.

Попри те, що в нашій державі функціонують щонайменше два десятки різних мов, носіями яких є представники різних нацменшин, найпопулярнішими залишаються українська та російська. Це відрізняє мовну ситуацію в Україні від Індії чи Південної Африки, де проживає значно більше носіїв різних мов, а також від одномовних Британії чи Франції. За кількісним співвідношенням мовців Україну можна порівняти з Бельгією чи Латвією, натомість досвід Швейцарії чи Канади абсолютно непридатний, бо запозичення моделі мовної політики цих країн спричинить остаточну, розпочату ще Російською імперією, русифікацію східних та південних областей. Водночас таке розмежування позбавило би багатьох громадян змоги спілкуватися рідною мовою (у випадку з Україною це було б, фактично, створенням гетто і загрозою для політичної єдності країни). Найкращим варіантом є забезпечення привілейованих умов українській мові, популяризація на різних рівнях та в різних сферах життя, підвищення рівня мовної свідомості громадян.

Проблема захисту державної мови в Україні потребує особливої уваги не лише на законодавчому рівні, але й у реальному житті. Від початку

повномасштабної війни ми зіштовхнулися з новими викликами та загрозами, зокрема на тимчасово окупованих територіях існує проблема порушення прав на вивчення та вільне використання української мови, до того ж росіяни практикують обмеження українського та україномовного інформаційного простору. Мовна політика має передбачати дієвий захист прав громадян України за кордоном, адже від 24 лютого 2022 року вимушено емігрували рекордно багато українців/-ок.

Унаслідок цілеспрямованої роботи комуністичного проєкту зі створення єдиного народу та насильницької русифікації України, відбувся несинхронізований мовно-культурний розвиток різних областей. Втручання ідеологічних аспектів позначене також на опозиційному протиставленні «Західної України» «Східній Україні», адже ці назви закріплюють у свідомості мовців існування двох, абсолютно різних ментально, утворень в межах однієї держави. Мова радянського тоталітаризму була насамперед засобом генерування готових думок, потужним інструментом пропаганди й фальсифікації дійсності. Звуження лексичного складу, послаблення предметних значень слів, десемантизація, обмеження сполучувального потенціалу, переважання оцінних конотацій, зловживання безособовими дієсловами перетворили живу мову на уніфіковану застиглу систему ідеологем, лозунгів та гасел.

Радянська мовна політика, спираючись на висловлену К. Марксом ідею всесвітнього злиття націй і національних мов, прагнула утвердити російську мову як єдину мову інтернаціонального спілкування в СРСР. Найбільшого тиску зазнавали українці та білоруси, оскільки спорідненість цих мов із російською спрощувало «злиття мов». Оскільки наука в СРСР (а особливо гуманітарна сфера) була підпорядкована постулатам партії, двомовність підпорядкованих країн не була для радянських мовознавців проблемою – радше позитивним наслідком. У результаті тривалої русифікації та внаслідок недостатнього рівня розвитку мовної свідомості частини населення, російсько-українські мовні контакти спричинили появу суржика, який був

перехідним етапом до одномовності. подолати постколоніальну ситуацію білінгвізму нелегко, але цілком реально. Двомовність в сучасній Україні – явище, протилежне до русифікації. Наразі це перехідний етап до українськомовності.

Упродовж трьох десятиліть – від 1990 до 2020 рр. в Україні було три масштабні революції – Революція на граніті (2–17 жовтня 1990 р., кампанія акцій ненасильницької громадянської непокори в УРСР, організована студентською молоддю), Помаранчева революція (21 листопада – 8 грудня 2004 р., кампанія мітингів, пікетів, страйків та ін. виявів громадянської непокори, організована прихильниками В. Ющенка, основного кандидата від опозиції на посаду Президента України) та Революція Гідності (21 листопада 2013 року – лютий 2014 року, мітинг проти не підписання Угоди про асоціацію України з ЄС). Риторика спротиву, що сформулювалась водночас із усвідомленням актуальних для сучасних українців демократичних і європейських цінностей, є однією з визначальних особливостей революцій в Україні. Гасла, символіка, лексеми трансформувалися залежно від мети протесту, проте незмінним залишалось мовне висвітлення єдності суспільства.

Російська збройна агресія на сході країни, що триває з 2014 року, відтак повномасштабна російсько-українська війна спричинили зміни у всіх сферах життя українців. Українська мова також зазнала багатьох трансформацій, в активний обіг увійшли слова на позначення реалій воєнного стану, відбулось оприявлення етно-ідентифікаційного змісту мови, гасла «мова – зброя», «мова – код нації» тощо позбулися метафоричної конвенціоналізації. Розширили значення деякі вже відомі слова, в активний словниковий запас українців увійшли військові та політичні терміни. Частина слів, словосполучень та речень, що були популярні на початку повномасштабної війни, поступово вийшли з розмовного та публіцистичного дискурсу. Лексичний склад поповнився «одноденними» словами й фразеологізмами, які досить швидко зникли, не встигнувши закріпитись в народній пам'яті. У ЗМІ

та на офіційних сторінках держустанов спала активність вживання емоційно-оцінної, обценної лексики щодо росіян.

Упродовж майже двох років українська мова швидко змінюється й оновлюється, тож наразі складно спрогнозувати, яким буде її стан через 5 або 10 років, втім, державна мова вже стала символом незламності, мовою вітчизняної інтелігенції та здобула беззаперечне визнання в офіційній сфері.

10.12.2023

ЛІТЕРАТУРА

1. Аврорин В. Двухязычие и школа. Проблемы двухязычия и многоязычия. Москва, 1972. С. 49–62.
2. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1969. 608 с.
3. Бевз Т. А. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. Монографія. Київ, 2012. 176 с.
4. Белей Л. Як повномасштабна війна змінила мовну поведінку українців. Частина 1: Загальні результати. 11.10.2023. URL: [Як повномасштабна війна змінила мовну поведінку українців. Частина 1: загальні результати - Обираєш ТИ! \(uchoose.info\)](#) (дата звернення: 11.11.2023).
5. Белодед И. К. Всяк сущий в ней язык... Киев, 1981. С. 120.
6. Білодід І. К. Російська мова – мова міжнаціонального спілкування народів СРСР. Київ, 1962. С. 15–24.
7. Бондалетов В. Социальная лингвистика. Москва : Просвещение, 1987. 160 с.
8. Боротьба на полі сенсів / сучасна українська література під час війни. 08.09.2022. URL: [Книжковий простір: Боротьба на полі сенсів // сучасна українська література під час війни \(read-ukrainian.blogspot.com\)](#) (дата звернення: 18.11.23).
9. Вайнрайх У. Языковые контакты. Киев : Вища школа, 1979. 264 с.
10. Васютинський В. О., Горностай П. П., Губеладзе І. Г., Найдьонова Л. А., Слюсаревський М. М., Чуніхіна С. Л. Термінологічний словник російсько-української війни. Київ : Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2022. 20 с.
11. Вардеванян С. Мова воює нами. Zbruc, 07.04.2022. URL: [Мова воює нами | Збруч \(zbruc.eu\)](#) (дата звернення: 18.11.23).

- 12.Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження, пер. з нім. Є. Поповича. Київ : Основи, 1995. 311 с.
- 13.Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка (Основные проблемы социологического метода в науке о языке). *Фрейдизм. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и философия языка* : статьи / М. М. Бахтин. Москва : Лабиринт, 2000. С. 349–486.
- 14.Глібов Л. Паляниця й Книш. URL: [Глібов. Паляниця й Книш \(ukrlit.org\)](http://ukrlit.org) (дата звернення: 16.11.23).
- 15.Гнатюк Л. П. Варіативний складник мовної свідомості українців: історико-лінгвістичний вимір : стаття. Мовознавство, 2015. № 2. С. 86–96. URL: [Zmist 2 2015 s1-1.eps \(nbuv.gov.ua\)](http://nbuv.gov.ua) (дата звернення: 18.09.23).
- 16.Горбатюк М. Слово як співучасник злочину, 12.04.22. URL: <https://zbruc.eu/node/111499> (дата звернення: 02.03.23).
- 17.Горбатюк М. О. Традиційне і новаторське у вивченні взаємин ідеології та мови. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету (25–27 квітня 2023 року). Філологічний факультет*. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С. 59–60. URL: [filoloh 2023.pdf \(chnu.edu.ua\)](http://chnu.edu.ua) (дата звернення: 30.11.23).
- 18.Гриценко С. Мовні інновації російсько-української війни 2022 року : стаття. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. №2 (32), 2022. С. 9–13. URL: 103-Article-Text-161-1-10-20220909.pdf (дата звернення: 14.11.23).
- 19.Гловінський М. Новомова: есей. Дванадцять польських есеїв. Київ : Критика, 2001. С. 159–160.
- 20.Десятерик Д. Таке відчуття, що політ кампаніями у нас займаються тисячі Остапів Бендерів, яких хтось образив. Інтерв'ю з авторами плаката «Я – крапля в морі, який змінить країну». *Газета «День»*, 21.03.2014.
- 21.Дешериев Ю. Проблема создания системы билингвистических понятий и вопросы методики ее применения в исследовании. Методы билингвистических исследований: Москва, 1976. С. 20–33.

- 22.Дрінов Д., Сабалдир П. Проти націоналізму в математичній термінології. С. 19.
- 23.Дубчак О. Перемагати українською. Про мову ненависті й любові. Київ : Віхола, 2022. 144 с.
- 24.Ейгер Г. В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания. Харьков : Основа, 1990. С. 23.
- 25.Еко У. Риторика та ідеологія. *Слово. Знак. Дискурс* : Антологія світової літературно-критичної думки XX ст., за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 420–427.
- 26.Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ : Газета «РАДА», 1997. С. 107.
- 27.Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Київ : Вища школа, 1974. 176с.
- 28.Жлуктенко Ю.А. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. 135с.
- 29.Забужко О. Мова і влада. Хроніки від Фортінбраса. С. 119–120.
- 30.ЗМІ знайшли киянку, яка збила ворожий дрон банкою помідорів. LB.ua, 07.03.22. URL: <https://lb.ua/society> (дата звернення: 25.01.23).
- 31.Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1994. 218 с.
- 32.Індекс результативності російської пропаганди. Київський міжнародний інститут соціології, 25.03.2015. URL: [РПП](#) (дата звернення: 28.09.2023).
- 33.Історії трьох «майданів»: Революція на граніті. URL: [Історії трьох «майданів»: Революція на граніті \(hmarochos.kiev.ua\)](#) (дата звернення: 12.11.23).
- 34.Калиновська О. В. Вербальний ритуал в українському політичному дискурсі 70-х років XX ст. Наукові записки. Том 34. Філологічні науки, 2004. С. 10–14. URL: [content \(ukma.edu.ua\)](#) (дата звернення: 23.10.23).
- 35.Каращук Г. Амбівалентність і білінгвізм українсько-польського пограниччя (на прикладі Волині). Державність української мови і мовний досвід світу: матеріали міжнародної конференції. Київ, 2000. С. 23–38.

36. Книга Суддів *Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту*. Пер. І. Огієнко. Б. м., 1988. С. 306–337.
37. Ковалів П. Мова – основна ознака національності. *Земля*, 15.09.44. URL: [Мова — основна ознака національності. | Збруч \(zbruc.eu\)](#) (дата звернення: 04.12.22).
38. Ковацька О. Українська постколоніальність у текстах і контекстах. Редакція Дмитра Єсипенка і Кароля Ковацького. Брустури : Дискурсус, 2022. 172 с.
39. Кочерга О. Мовознавчі репресії 1933 року : електронний ресурс. URL: [Ольга Кочерга \(ji.lviv.ua\)](#) (дата звернення: 24.10.23).
40. Кравець Г. Еволюція поняття «революція» в політичній теорії: від виникнення до сучасного розуміння. *Політичний менеджмент*. № 1–2, 2012. С. 43–49. URL: [Еволюція поняття «революція» в політичній теорії: від виникнення до сучасного розуміння \(ipiend.gov.ua\)](#) (дата звернення: 12.11.23).
41. Кулик В. Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України. Київ : Дух і Літера, 2021. 312 с.
42. Кулик. В. Мовна політика. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. С. 461. URL: [Politychna entsyklopediia.pdf \(chtyvo.org.ua\)](#) (дата звернення: 23.09.23).
43. Курите там, где еще не попало. YouTube. URL: [Зеленский тролит оккупантов: КУРИТЕ ТАМ, ГДЕ ЕЩЕ НЕ ПОПАЛО #shorts - YouTube](#) (дата звернення: 10.12.23).
44. Ларин С. Язык тоталитаризма : рецензія. *Новый Мир*. 1999. № 4. URL: [Архів журналу](#) (дата звернення: 23.10.23).
45. Лофті Гаруді Г. С. Білінгвізм в Україні, його соціолінгвістичні та правові передумови : стаття. Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис». №3, 2018. С. 155–158. URL: [Стаття](#) (дата звернення: 11.11.23).

46. Лютий Т. В. Мова та ідеологія. *Магістеріум. Історико-філософські студії*, 2016. Вип. 65. С. 14–22. URL: [Liutyi.Mova.ta.ideolohiia.pdf\(ukma.edu.ua\)](http://Liutyi.Mova.ta.ideolohiia.pdf(ukma.edu.ua)) (дата звернення: 04.12.22).
47. Лянцкоронська К. Воєнні спогади. 22 вересня 1939 – 5 квітня 1945. Пер. з польської Наталі Ткачик. Чернівці : Книги–XXI, 2023. 424 с.
48. Магун А. Подія революції [Електронний ресурс]. *Часопис «І»*. 2004. № 34.
49. Майдан. (Р)еволюція духу: мистецько-культурологічний проект. Київ : Наш формат, 2014. С. 26.
50. Майдан через рік. BBC, 20.11.2005. URL: BBCUkrainian.com (дата звернення: 10.10.23).
51. Максимович М. А. Филологические письма к М. П. Погодину. *Собрание сочинений* : В 3 т. Киев, 2008. Т. 3. С. 183–243.
52. Малышева Е. Г. Идеологема как лингвокогнитивный феномен: определение и классификация. *Политическая лингвистика*, 2009. № 30. С. 32–40.
53. Ман Поль де. Опірність теорії. *Слово. Знак. Дискурс* : Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / за ред. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1996. С. 478–494.
54. Марусик Т. Мовні права і мовна свідомість. *Радіо Свобода*, 26.12.2012. URL: [Мовні.права.і.мовна.свідомість\(radiosvoboda.org\)](http://Мовні.права.і.мовна.свідомість(radiosvoboda.org)) (дата звернення: 18.09.2023).
55. Масенко Л. Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні. Друге видання. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2021. 176 с.
56. Масенко Л. Мова і політика. Київ, 1999.
57. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2017. 240 с.
58. Матвеєва Н. Р. Терміни «білінгвізм» і «диглосія» в соціолінгвістичній традиції. С. 130–136. URL: [MATVEIEVA_TERMS_BILINGUALISM.pdf\(tnpu.edu.ua\)](http://MATVEIEVA_TERMS_BILINGUALISM.pdf(tnpu.edu.ua)) (дата звернення: 10.11.23).

59. Матузкова О. Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. Т. 164. Київ, 2014. С. 15.
60. Матусяк А. Вийти з мовчання. Деколоніальні змагання української культури та літератури ХХІ століття з посттоталітарною травмою / З польської переклав Андрій Бондар. Львів : ЛА «Піраміда», 2020. 308 с.
61. Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або: Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2002. №7. С. 211–226.
62. Мельниченко А. Якою мовою розмовляють у Києві. *Gazeta.ua*, 15.08.2012. URL: [Якою мовою розмовляють у Києві | Новини на Gazeta.ua](#) (дата звернення: 30.09.23).
63. Михальчук О. І. Мова як символ в етнічній та мовній свідомості: соціолінгвістичні параметри. *Життя у слові : Зб. наук. праць на пошану акад. В. М. Русанівського*. Київ, 2011. С. 330–331.
64. Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: Матеріали наукової конференції: 28–29 травня 2001 року. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. 222 с.
65. Мовний баланс України. Упоряд. О. Медведєв. *Сучасність*, 2007. №9. С. 69 – 89.
66. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 326 с.
67. Орвелл Дж. 1984. Пер. з англ. В. Стельмах. Київ : Букшеф, 2023. 368 с.
68. Печерський А. Біблійні корені «паляниці» як засобу розпізнавання «свій – чужий», *АрміяInform*. 01.07.2022. URL: [Біблійні корені «паляниці» як засобу розпізнавання «свій – чужий» – АрміяInform \(armyinform.com.ua\)](#) (дата звернення: 14.11.23).
69. Подкопаев Н. «Паляница» для определения москалей: как попробовать украинский шибболет. *Украина.ру*, 14.07.2022. URL: [«Паляница» для определения москалей: как попробовать украинский шибболет - 14.07.2022 Украина.ру \(ukraina.ru\)](#) (дата звернення: 17.11.23).

- 70.Поліщук Н. Термінологічна лексика Майдану (на матеріалі газет «Дзеркало тижня», «Українська правда», «Газета по-українськи», «Високий замок»). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології», 2014. №791. С. 138.
- 71.Потебня А. А. Мысль и язык. Киев : СИНТО, 1993. 192 с.
- 72.Примаченко І. Коментар історика. *«Щоб не плакати, я сміялась»*: всеохопний проєкт про військовий гумор : Platforma. URL: [Щоб не плакати, я сміялась \(platfor.ma\)](https://platfor.ma) (дата звернення: 07.12.23).
- 73.Прохасько Т. Христос ся рождає. *Євромайдан. Хроніка відчуттів*. Брустурів : Дискурсус, 2014. С. 17.
- 74.Рафеєнко В. Довгі часи : міська балада. Пер. М. Кіяновської. Львів : Видавництво Старого Лева, 2017. С. 39.
- 75.Револуція на граніті. URL: [Револуція на граніті | Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Револуції Гідності \(maidanmuseum.org\)](https://maidanmuseum.org) (дата звернення: 12.11.23).
- 76.Регіональна Україна. Інститут політики. Київ : Геопринт, 2003. 400 с.
- 77.Рекомендації Комісії з журналістської етики щодо вживання стилістично забарвленої лексики в журналістських матеріалах про війну. КЖЕ, 27.05.22. URL: [Рекомендації](#) (дата звернення: 02.02.23).
- 78.Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії популяризації української мови до 2030 року “Сильна мова – успішна держава”». URL: [Сайт Верховної Ради України](#) (дата звернення: 28.09.23).
- 79.Російська пропагандистка вимовила слово-пастку для окупантів і жорстко осоромилася – українці підготували для неї нове випробування. URL: [російська пропагандистка вимовила слово-пастку для окупантів і жорстко осоромилася – українці підготували для неї нове випробування \(5.ua\)](#) (дата звернення: 17.11.23).

80. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ, 2001. С. 76–125.
81. Сабалдир Г. О. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації. С. 64.
82. Сверстюк Є. Один з покоління. Сверстюк Є. Правда полинова. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2009. С. 172.
83. Селігей П. О. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 118 с.
84. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX, 368 с. Репринт з видання 1931 р. (*Серія «Українська граматична класика»*).
85. Скрипник М. О. Вибрані твори. Київ: Україна, 1991. 345 с.
86. Словник української мови: в 11 томах. Том 11, 1980. С. 316.
87. Соссюр, Фердінан де. Курс загальної лінгвістики. Київ : Основи, 1998. 324 с.
88. Соціологічна група «Рейтинг»: Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні. 25.03.2022. URL: [Шосте загальнонаціональне опитування](#) (дата звернення: 06.11.22).
89. Сталин И. В. Речь на I Всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. Сочинения. Т. 13. Москва : Политиздат, 1951. С. 241.
90. Стефанко С. Л. З історії українізації. М. Скрипник. Гра у незалежність... : есей. 10.12.2012. URL: [М. Скрипник](#) (дата звернення: 27.09.2023).
91. Терещук Г. «Українська мова злить Росію. Кремль знає, що мова є ідеологічним інструментом» – мовознавець Павло Гриценко. Радіо Свобода, 05.11.22. URL: [Інтерв'ю з Павлом Гриценком](#) (дата звернення: 31.01.23).
92. Трач Н. С. «Разом – сила!»: Риторика українського спротиву. Соціолінгвістичні есеї. Київ : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2015. 144 с., іл.

- 93.Українець О. Коментар філолога. *«Щоб не плакати, я сміялась»*: всеохопний проєкт про військовий гумор : Platforma. URL: [Щоб не плакати, я сміялась \(platfor.ma\)](https://platfor.ma) (дата звернення: 07.12.23).
- 94.Українська мова: енциклопедія / ред. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін. Київ, 2004. 824 с.
- 95.Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциту : Док. і матеріали. Упоряд.: Л. Масенко та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.
- 96.Устименко Є. Як впізнати окупанта без "паляниці": ТОП-5 простих питань, незрозумілих росіянину. *Апостроф*, 28.02.2022. URL: [Перевірка на паляницю - що ще можна запитати у російського окупанта - Апостроф \(apostrophe.ua\)](https://apostrophe.ua) (дата звернення: 17.11.23).
- 97.Філософський енциклопедичний словни. В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
- 98.Франко І. Я. Збір. Творів: У 50 т. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892). Київ, 1980. С. 175.
- 99.Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Більшовик України*. 1933, № 7–8. С. 42–43.
- 100.Хотин Р. «Пане Леоніде!» Як Революція на граніті 30 років тому узаконила звертання «Пан», 10.10.20. URL: [«Пане Леоніде!» Як Революція на граніті 30 років тому узаконила звертання «Пан» \(radiosvoboda.org\)](https://radiosvoboda.org) (дата звернення: 12.11.23).
- 101.Хотин Р. Чи матюкаються солов'ї? Нецензурна лексика в часи війни. *Радіо Свобода*, 08.06.22. URL: [Чи матюкаються солов'ї? \(radiosvoboda.org\)](https://radiosvoboda.org) (дата звернення: 02.02.23).
- 102.Чаленко А. Захар Прилепин и украинский вопрос. *РусскаяИдея*. 22.04.2016.
- 103.Чого ви приперлися на українську землю? YouTube. URL: <https://youtube.com/shorts/-YXNeRNUrXw> (дата звернення: 10.12.23).

104. Шевельов Ю. Триптих про призначення України; упоряд. В. Складарова, Т. Данько; передм. А. Порохівник. 2 вид., стер. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 96 с. (Серія «Слобожанський світ». Випуск 5).
105. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. С. 173.
106. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 329–342.
107. Щербицкий В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма. Москва : Политиздат, 1974. С. 118.
108. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000. С. 145–146.
109. Як художні твори говорять про війну: про книжку «Повітряна війна і література» : дискусія. URL: [Розмова про літературу та війну: як читати Зебальда та інші німецькі твори — суспільне Культура \(suspilne.media\)](#) (дата звернення: 18.11.23).
110. Edwards J. Language Attitudes. The Encyclopedia of Language and Linguistic: In 14 vols. 2-nd. ed. Oxford, 2006. Vol. 6. P. 324.
111. Humboldt. On Language, On the Diversity of Human Language Construction and its Influence on the Mental Development of the Human Species. Edited by Michael Losonsky, CUP 1999, pp. 25-64. URL : [Wilhelm von Humboldt On Language \(1767-1835\)](#) (дата звернення: 06.09.23).
112. Głowiński M., Nowomowa po polsku, Warszawa: Pen, 1990.
113. Laclau E., Mouffe C. Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics / Ernesto Laclau, Chantal Mouffe. London, NY : Verso, 2001. 198 p.
114. Luis von Ahn. Standing with Ukraine: A message from the CEO, 14.03.22. URL: [How Duolingo Is Responding to Crisis In Ukraine](#) (дата звернення: 06.11.22).

115. Mill John Stuart. Considerations on Representative Government, 1861. P.296. URL: [John Stuart Mill Quotes About Language | A-Z Quotes \(azquotes.com\)](https://www.azquotes.com/quote/111111) (дата звернення: 11.11.23).
116. Orwell S., Angus I. The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. Volume 4. In Front of Your Nose. 1945–1950. – Penguin Books, 1968. – 631 p.
117. Strawińska Anetta Bogusława. Kreowanie znaczeń we współczesnej nowej nowomowie. URL: [Kreowanie znaczeń we współczesnej nowej nowomowie \(uwb.edu.pl\)](https://www.uwb.edu.pl/) (дата звернення: 01.10.23).
118. The Rhetoric and Strategies of Agitation [Електронний ресурс]. 31 с. URL: [Ch2.pdf \(uky.edu\)](https://www.uky.edu/) (дата звернення: 12.11.23).